

שלושה ימים, כל העיר היהודית נחרבה לחלוטין, בתי-הכנסת נשדדו, בבתים הפרטיים נפרצו סורגים, נותצו תנורים, נשברו ארונות. על קראקא הגן בעוז סטפאן טשאַרְנִיֶצְקי, וכשראה, כי לא יעמוד בכך, נאות לעזוב את העיר דרך-כבוד. החלו ימי הכיבוש השנידי. נציב של קראקא היה תחילה וִיטְנֶבֶרג ואחריו וִיךְ. ראש העיר, אנשי המועצה, הקלירוס, כולם היו עפר תחת כפות רגליו של הנציב ומילאו את חפץ-לבו כהרף-עין. גם היהודים לא יכלו להיבדל מהלך-הרוח הכללי ושרתו אף הם את השנידים, אולם מעבר לחומותיה של קראקא היו מסיחים בשרות ובהסברת-הפנים כלפי השנידים מצד האריאנים והיהודים בלבד. במשך שנות המלחמה הרבות נשכחו העינויים שנתענו היהודים באוקראינה ובחבלים המזרחיים של המדינה; איוו תעמולה מכוונת הפיצה על פני כל הארץ מעשיות על בגידת היהודים, והכל האמינו בכך, בחפזם, כרגיל, את האשם בפורענות.

יאן-קאזימר חזר לפולין ונדר, כידוע, בכנסיה הקתדראלית של לבוב, להקל, כשיבוא השלום, את עולם של האכרים. למסעו היה, במידה מסוימת, אופי דתי. הקונפדראציה של טישוין נועדה להגן על המדינה ועל הקאטוליות, לא יפלא אפוא, שהבדיות על בגידת היהודים מצאו להם יותר ויותר אזנים קשובות ואף המלך האמין בהן.

הקונפדראציה של טישוין מסרה את הגנת המדינה לידי הקסמאן טשאַרְנִיֶצְקי. שר-צבא אמיץ זה מיהר ואסף את פיזורי חילו ועלה על קראקא. העיר נכנעה, טשאַרְנִיֶצְקי והגנראל האוסטרי האצפֶלד נכנסו לתוכה כמנצחים, הצבא השנידי, במלוא תחמשתו, יצא דרך השער האחר. עד-מהרה בא גם המלך יאן-קאזימר לעיר שבה הוכתר למלך. בעברו על דרכו את השכונה היהודית, ראה את החורבן הנורא: בתים בלא גגות, שיורי מעשנות, מפולת של בתי-כנסיות, וביניהם, כצללים, יהודים משוטטים. אולם התמונה לא נגעה אל לבו של השליט והוא מיהר לקראקא, כדי לקבל כאן משלחת של עירונים ואצילים: משלחת יהודית לא קיבל.

לאחר שהאויב פנה והלך, החלו כרגיל חשבונות אישיים. העירונים ביקשו לפרוק את האשמה מעצמם והטילו הכול על האריאנים והיהודים. המלך הנרגז החליט להעניש את היהודים, לקח מהם את בית-הכנסת של ר' אייוק ר' יעקלש ונתנו במתנה לבית-היראה ע"ש יאדניגה הקדושה בסטראדום. אף מצבם של יהודי פוזנא לא שפר עליהם. גם מהם נלקח בית-הכנסת העתיק. המלך נתנו במתנה לפראנציסקאנים, אשר בית-היראה ובית-הנזירים שלהם היו לחרבה בידי השנידים. ביחוד כלתה הרעה אל יהודי ליטא, רִיֶסֶן, פודוליא, ווילין. בהסכם גִיֶמְיִי (1636) נקבע, שמוסקא תישאר לפי שעה בחבלים שכבר נכבשו לפניה. ליהודים לא היה אפוא מקום שם ואלה שנשארו בכל-זאת, נתייסרו ביסורים איומים.

לאחר שנחתם באוליא חוזה השלום עם שנידיה (1660), נמשכה והלכה המלחמה עם מוסקא. על-אף הנצחון שנחלו הפולנים באותה שנה ליד טשודנוב, נפתח, ארבע שנים לאחר מכן (1664), מסע חדש של הצבא הפולני מזרחה. המסע לא הצליח ויאן-קאזימר הוכרח לסגת אל מעבר לדניֶפר. ארעה כאן, מחמת הפשרת השלגים, תקלה, שסכנתה היתה מרובה ביותר. גדות תחוחות ושרות מוצפים וביניהם גושי-קרח צפים, הכבידו על השיבה, וכל הארטילריה נתקעה באמצעיתו של הנהר. נדמה היה, כי אבד הכול, אך מהנדס יהודי, שלקח חלק במסע, יוסף בן משה, יחילק, בחירוף-נפש ובכוש-אמצאה צבאי בלתי-רגיל, את הארטילריה, שהיתה כבר טבועה כמעט, מן המים, והסיעה אל החוף. כגמול על מסירות-נפשו ולאות הכרה בעוֹלֵרוֹחוֹ ואמצאתו הצבאית, מינה אותו יאן-קאזימר למזכיר-החצר והעניק לו כל אותן הזכויות והחירויות אשר לשאר מוכרי המלך.

ז. היהודים בפולין על פרשת המאה הי"ז והי"ח (1660—1772)

39. דמדומי הממלכה הפולנית ותקופת ירידתה

המלחמה הגדולה נגמרה. השלום של אוליווא (1660) חותם את הפרשה ההיסטורית האומללה ורק בחזית המזרח עוד רותחת המערכה עם מוסקא. שלום אַנְדְרוֹשֹׁב מציב, בשנת 1667, את הגבול המזרחי; כל שהיה בעבר הדְנִיֶפֶר מזרחה נשאר בידי האויב.

לשעה נח הנשק, אך הרוחות לא שקטו. פלישות האויבים, ביחוד הכיבוש השווידי, הניחו אחריהם "חשבונות" כה מרובים, עד כי שנות דור לא הספיקו למיצוים. מי בגד בפולין? מי הסגיר אותה לידי האויב? הדבר היה קרוב למדי וידוע למדי. לא מזמן היו מראים באצבע, בסיימיקים, על צירים בוגדים וקושרים. עכשיו, לאחר שהאויב גורש והמלך מחל לכולם, היה צורך למצוא שעיר לעזאזל, והאריאנים, הדיסידנטים והיהודים היו לשעיר. קשה שבכולם מצאה את האריאנים; על-פי החלטת הסיים, משנת 1662, גורשו מן הארץ. החלו רודפים את הפרוקסטנטים ומחריבים את כנסיותיהם, וגם כלפי היהודים נתלקחה איבה שכמותה עוד לא היתה בארץ הזאת. ביחוד הרבו לספר על בגידתם של היהודים בקראקא ובפולין-גדול, ושכחו על הרדיפות שרדפום השוידים. בסיים נשמע קול דברים על גירוש היהודים מן הארץ, אך ריווח והצלה עמדו להם מן האצילים וביחוד מן הקלירוס, אשר קרנותיו היו בידי היהודים, בתורת הלוואות ויודך-קופים.* השנאה הגדולה ביותר ליהודים היתה בערים, אשר בהן נמשך, זה מאות בשנים, ריב, בין העירוניים לבינם, על זכות ההתעסקות במסחר ובמלאכה. הריב לא פסק גם בעת המלחמות ומשהתחיל עכשיו המסחר היהודי שוב להתאושש, פרצה האיבה ביתר עוז וגבר הרצון לגרש את היהודים מן העיר. ואשר חרשו המבוגרים ביצע הנוער הולמד והעובד, ואת-עמו האספסוף העירוני, המוכן ומזומן כל-עת-תמיד למהומות מכל המינים. מכאן שכחותן היתירה של המהומות—לא אחת מהומות-דמים—במחצית השניה של המאה הייז. המהומות התחילו בקראקא, בשנת 1660, ולבשו ממדים איומים, בשנת 1664, בלבוב. לא הועילו התערבותו של רָקטור הישועים, אף חילו של הסטארוסטא הלבובי. בני-נוער שיצאו מכליהם ויושבי-קרנות חֶברו יחד על היהודים, החריבו הרבה בתים, בזזו דירות וחנויות, חיללו את בית-הכנסת הישן, מיסודו של ר' יצחק בר' נחמן, וגם דם יהודי נשפך כמים.

אימה נפלה על היהודים בפולין, מה-גם שלמשמע הידיעות על הנעשה בלבוב התחילו מהומות גם בקראקא. ואולם דעת הקהל נסערת על הנוער ומנהיגיו. לעירית לבוב מגיעים מכל צד מכתבים בנויפות ואיומים. הקאנצלר של מלכות פולין פראנץ מובֶסקי והווייוודא של צוזמיר זאמוֹסקי מאיימים על ראשי העיר, כי יתבעו את דין היהודים "שלהם". שנשדדו בעיר, הֶקְסֵמָאן הגדול של המלכות סטאניסלאב פוטוֹצקי שולח פרשים העירה ומוסר את הפיקוד על חיל-המצב הלבובי לידי הגנרל-אֶדְוִיטֵאנֶט ווֹלֶף. הכומר שֶסְשֹׁקָא כותב אל עירית לבוב, בשם המלכה לודוויקֶא-מאריה, והמלך מִמְנָה ועדה, שתחקור בסיבות המהומות ומהלכן, אף נותן ליהודי לבוב וכל המדינה אגרת-של-בטחון מפני הסטודנטים. האצילים, שנתכנסו לסיימיק שלהם בווישניא, מחליטים לחזור ולהקים את מצודת לבוב ולשים משמר בתוכה, וכן הם דורשים חקירה חמורה בענין הנדון. אף בשנת 1670 חוזר הסיימיק לכך ומוכיח את השלטון, על שלא גמר עדיין את הדין בענין ה"חורבן של היהודים".

ממלא-מקומו של יאן-קאזימיר, מיכל קוריבוט ויֶשְׁנִיבֶזְצֶקי, היה איש ליֶפְרָאלי, אך לא היה לו דין זמן וכוח לבלום את ההפקרות הפרוצה. ביתר מרץ הגן על היהודים יאן סלֶבֶזְסְקי, אשר אהבם מנעוריו וקָרַב אותם. עיר מולדתו זולקווא, אשר אותה איווה לשבתו יותר משאר מקומות, השתגשה בימי מלכותו ואֶרְחָה בין חומותיה כל שהיה אז חשוב ונכבד בפולניה. אף הקהילה היהודית שבעיר חֶזָקָה וגְדֵלָה. בזולקווא השתקע המדפיס האמסטרדאמי המפורסם אורי־פֶיבוֹש הלוי, כאן קבע את מושבו בצלאל בן נחמן, חוכר המכסים ברוסיה, וכן גם רופא-החצר של יאן השלישי, ד"ר שמחה-מנחם מיוני, פרנס ועד ארבע ארצות.

המלך נוח ליהודים, ביחוד ליהודי הגליל רוסיא; הוא מבקש מועד הארצות לעשות להם הנחות במסים, מאחר שמעמדם נתמוטט, בגלל התקפות-האויב הבלתי-פוסקות. אף-על-פי-כן אין המלך יכול להגן על היהודים מפני האיבה, הגוברת והולכת, עם הפורעניות החדשות הפוקדות את המדינה.

ברבע האחרון של המאה הייז באו שוב מלחמות זו אחר זו, כעת—בחבלי הספר הדרומיים. ככל אשר יגדל סבלם של החבלים הָאלָה תגבר השנאה לישראל; מרחיקים אותם מערי הספר ומן המבצרים, מִקְמִינֶץ דרך-משל, ומוציאים שמועות בכל מקום על אהדתם לחורכים ולאויבים אחרים של המדינה.

* גרמנית Wiederkauf, מכירת דבר, הוך שמירת זכותו של המוכר לחזור ולקנותו; מִצֵּין היתר-עסקא נוצרי. המערכת

השלום המביש של בוטשאטש (1672). אבדן פודוליא ואוקראינה ומסירת קאמיניץ לתורכיה מסבים עוד יותר את לב הבריות אל היהודים, ואותה שעה עולה גייס תורכי חדש על לבוב. לבוב פדחה עצמה בכופר ומאחר שלא השיגה ידה לשלם את הסכום הנדרש במלואו, נתנה שבעה בני-תערובות, בכללם שני יהודים. בני-התערובות הוגלו לקאמיניץ, גורלם לא היה עשוי לעורר קנאה וכן גם גורל היהודים שנשארו בלבוב ובערים אחרות ברוסיה. האצילים שנתכנסו לסיימיק בווישניא מבינים את מצב היהודים ודורשים לפטור את יהודי לבוב שמחוץ לעיר ("אשר בתיהם הועלו באש, או נלקחו לצרכי הביצורים") ממס המשקאות (טשופובי) וממס-המוזגה החדש. נוסף לכך הם דורשים לפדות את בני-התערובות, הן עירונים והן יהודים, "שנשארו, לטובת הציבור, ברשות האויב". העירונים אינם משתתפים, כאצילים, בצער היהודים. סיוט האיבה הולך וגובר בערים הפולניות ובשנת 1680 מתחיל נחשול חדש של מהומות ופרעות, הנחשול האיום ביותר, הפוקד אחת-אחת כמעט את כל הערים הגדולות במדינה (1680 — בריסק-דליטא; 1682 — קראקא ווילנא; 1687 — פוזנא). יאן סוביסקי מתיצב שוב לימין המקופחים ושולח לקראקא ונדה, המוציאה פסקי-דין חמורים על הסטודנטים; לוויילנא הוא שולח כמה גדודים לשם קיום הסדר והגנת היהודים. אולם אמצעים אלה משככים אך לשעה קלה את משוכת ההמון, שכן אינם עשויים לעקור את סיבת האיבה — המלחמה המתמדת על המסחר והמלאכה.

במותו של סוביסקי (1696) אבד ליהודים פטרון נלבב. מיד התחילו רדיפות חדשות. הנהיג-כ"ן מתחיל בשנת 1698 משפט של עלילת-דם בצוזמיר, שנסתיים בתוצאות עגומות למדי ליהודי העיר הזאת. בעת-זו-עונה-אחת פולשים לארץ השנידים, התומכים בסטאניסלאב לשש-שינסקי, ולעזרתו של אבגוסט באים המוסקוויטים. כל הארץ בוערת באש, מלחמה פורצת בכל קצוות המדינה. ושוב מרגישים היהודים, יותר משאר התושבים, את פורענות המלחמה. השנידים כובשים את פוזנא ומתגוננים שם בפני צבאותיו של אבגוסט השני. המצור נמשך חודש ימים, והיהודים אנוסים לכבות בידיהם רמונים, לשפוך סוללות וכדומה. בכך הם מעלים על עצמם עוד יותר את שנאת בני סיעתו של אבגוסט. לא ייפלא אפוא, שהיהודים קבעו את יום כיבושה של העיר, על-ידי הצבא הסאפסוני — תענית לשעה ולדורות עולם. דם יהודי רב נשפך, ועד-מהרה התחילה מגפה להפיל חללים באוכלוסיה כולה, בלא הבדל דת. מי שיכול, ברח ליצרות ולעיירות הסביבה, ונגע "האוויר" המכלה מתלווה עמו. הגישו של פוזנא נחרקן, ואלה שנשארו בתוכו שיגרו אגרות תחנונים על פני העולם, בהם תינו את צרתם. הגיעו נדבות לרוב, בכסף ובגדים; יותר מכולם עזר לבני עמו הבאנקאי של חצר-המלכות הווינאית, שמשון נרטהימר. מצבאות הסאפסונים סבלו קשות קהילת ליסא, עיר מורשתו של המלך סטאניסלאב. אף כאן פרצה מגפה, ובעקבותיה החלה מנוסת בהלה מן העיר ואף הגירה אל מעבר לגבולות המדינה.

אף הערים השוכנות בקצה האחר של המדינה סבלו במלחמה הזאת. בשנת 1703 התפוצץ בלבוב מחסן אבק-שריפה, שנמצא בקצה הרחוב היהודי "החדש" (בואימוב); כמה בתים של יהודים הועפו באויר ושלושים ושש נפשות מישראל אבדו מן העולם.

עד שהגישו שב למנוחתו מחמת הפורענות הזאת, שמו השנידים מצור על לבוב, לכדו אותה בסערה ופשטו, במהירות הבזק, על פני העיר. במשך כמה ימים התהוללו בעיר ושדרו דירות וחנויות. היהודים סבלו נוראות, כי שוב נשרף הפרבר הקראקאי, וכל הקהילה שבפרבר, עם שיורי הרכוש, נעה ונדה ברחובות הגישו שבתוך העיר. לבסוף פסקה "ההילולה" והשנידים דרשו סכום גדול דמי-כופר. היהודים נתנו את חלקם ונוסף לכך שילמו גם munus judaicum (דורון יהודי) בשיעור 20.000 זהו. משלא עלתה בידי מנהיגי הקהילה למחר ולאסוף את הסכום הנדרש, תלו השנידים שנים מן המנהיגים באצבעותיהם ואיימו לתת את הקולר בצוארם, במקרה של השהייה נוספת.

מפלת השנידים, שובם של צבאות הסאפסונים והמוסקוויטים לא שיפרו את מצבם של היהודים. פטר הגדול ישב בלובלין, ובעיבורה של העיר התהוללו חייליו, ואף הקונפדראציה של טארנוגורוד, ידה היתה ביהודים. ב-25 ביולי 1716 כבש המארשאלק של הקונפדראציה סקוֹבֶבְסקי את פוזנא מצד הגישו ומיד היו לבו משכנות היהודים וחנויותיהם. אף בסביבת צוזמיר החלו משיסות ומהומות. סבלו מאוד קהילת פינסק שב, אולם כאן הגן על היהודים מארשאלק הקונפדראציה לדוכובסקי.

פסקו המלחמות, פולין נשתקעה בתרדמה, עשבים החלו לעלות בשדות הקרב, בלשכות של מיניסטרים זרים ובשדות-מלחמה זרים נחתך מצתה גורל המדינה הפולנית. אולם שיבוש הסדרים במדינה הוסיף וגבר, ההפקרות והשחיתות, פשיטות וחשבונות פרטיים מקרבים מבחינה ידועה את הפורענות.

שיבוש הסדרים משפיע גם על גורל היהודים, גוברת אי-הסובלנות, מתרבים משפטים של עלילות פולחן והמלחמה הכלכלית בערים יורדת עמהם עד לחייהם. לאט-לאט חוזר גל ההגירה היהודית מחבלי הספר המערביים מזרחה, ואף בפודוליא ובאוקראינה שבים היהודים ומקמים את ישוביהם הישנים.

כמו לפני המלחמה הגדולה, נמשכת בקביעות הגירה מערי המלכות, המאוכלסות יתר-על-המידה, אל העיירות והישובים הפרטיים בספרי המדינה. אולם הספר המזרחי אינו יודע שלו. האוכלוסיה האוקראינית מיטיבה מדי לזכור את כמילניצקי, ורוסיה מסיתה במסתרים — באצילים, בכמרים וביהודים.

יחד עם הרדיפות מבחוח, גוברת אי-הסובלנות הפנימית, תוצאה מירידת ההשכלה והתפשטות החושך בין האצילים והשכבות הנמוכות. מתחזקת האמונה בכישוף ובניחוש, ושותף לכל מכשף ומנחש הוא, לפי סברת הזמן — היהודי. לא רק לעירונים הוא מזיק, הוא מכניס עין רעה בתבואה שבשדה, ממית בכשפים את העופרים במעי הפרות והסוסים. לא היה משפט של כשפים שלא ספחו אליו יהודי. הבולא של האפיפיור גנדיקטוס הי"ד (1751) *De his quae velita sunt Judaeis* (על האסור ליהודים) הוסיפה שמן למדורה, ואגרות-הרועים של הגמוני פולין (שמבק, וולוביטש, קובילסקי), הנסמכות עליה, עשו את חיי היהודים, ביחוד בחבלי הספר המזרחי, ללא נשוא. ההגמון קובילסקי קיבל מן המערב את המנהג לדרוש דרשות מיסיונאריות בבתי-הכנסת ועשה כן בכל הדיצ'ונה שלו, וביחוד בברוד, שהיתה, בימי בעלותם של הפוטוצקים, מן הקהילות הגדולות שבפולין. דרשותיו של קובילסקי הופיעו בדפוס, וגוסף לכך נתפרסמו בעת ההיא הרבה חיבורים של שנאה לישראל. טיפוסי המאמר על היהודים באנציקלופדיה הפולנית בת-הזמן *Nowe Ateny* (אתונא החדשה), של גנדיקט כמילובסקי.

מורדפים מכל צד, משגרים יהודי פולניה שליח אל האפיפיור לרומא. לאחר המשפטים האיומים בני-טוקיר וביאמפול, יוצא אליקים בן אשר-נליק לאיטליה, וכל בית-ישראל בפולין מחכה בנשימה עצורה לתוצאות השליחות. הוצאות הנסיעה והעשייה ברומא היו על חשבון ועד ארבע הארצות. אליקים הגיע לוואטיקאן והשיג את הבולא המפורסמת של הקארדינאל גאנגאנללי, אולם עד שחזר לפולין קמה כאן בין היהודים, הנועה דתית חדשה, שהוסיפה והגדילה את צרתם.

40. המלחמה הכלכלית בין העירונים לבין היהודים

רדיפות היהודים והמהומות שבאו עליהם, נתארכו בערי המלכות, כמעט רק בהן, ועל רקע כלכלי בעיקר. מימי הביניים נטושה בערים היאבקות על זכות הישיבה ועל זכות המסחר והמלאכה והיא מתגלה בשאיפת היהודים להרחיב את הגיטו על חשבון העיר, או לשכור דירות וחנויות בין האוכלוסיה הנוצרית. קשורה בכך היאבקות על קיומן של הזכויות למסחר ולמלאכה, או על הרחבתן של הזכויות המוגבלות מדי.

בקראקא נטושה מערכה על הרחבת השכונה היהודית בקוזמיר, וכן גם על זכות המסחר בקראקא גופא. בלבוב לא היו ברחוב היהודי אלא 49 חלקות, היהודים מתישבים אפוא גם מחוץ לרחוב וכבר בשנת 1633 הם גרים שם. עודף האוכלוסים עובר למרבר הקראקאי, אשר בו תשכון הקהילה הגדולה-יותר במנין ובשנים. אולם מחמת כמה וכמה התקפות ומצורות של אייבים (1648, 1655, 1672, 1695, 1704) נשרף הפרבר עד היסוד, ותושביו אנוסים לחפש להם מחסה בעיר. אף הפליטים מן הערים והעיירות שבסביבה מבקשים כאן מקלט, מפני חרב ההיידאמאקים או הטאטארים, ויוצרים בגיטו גדוש האוכלוסים צפיפות כזאת, עד שיהודים נדחקים נגד רצונם לרחובות הנוצריים הסמוכים ולשוק, והדבר גורר אחריו שוב תגובה מצד העירונים.

כבר ב-26 במאי 1656 מוציא יאן-קאזימר פקודה, אשר בה הוא אוסר על היהודים לחכור ולשכור בלבוב בתים של קאחולים, על השלטונות לנשל את העוברים על הפקודה מדירותיהם ולקנוס את בעלי הבתים. אולם הגזירה לא הועילה

הרבה, ובשנת 1678 מגיש הסינדיקוס של לבוב מחאה על כך, שהיהודים לא זו בלבד שהם חוכרים קרקעות ובתים מאת נוצרים, אלא גם רוכשים ומקימים אותם להם לקנין ולנחלה. לאחר משא ומתן ממושך, מהומות ונסיונות של פינוי בדרך כפייה, מתכנסים, בשנת 1709, כל ה"מעמדות והלאומים" בבית-המועצה ומתקינים תקנה, האוסרת על החושבים הנוצרים להשכיר חנויות ודירות ליהודים. נוסח התקנה נשלח ללשכת המלך ואבגוסט השני אישר אותה (1710). אף הטיל על העוברים קנס בשיעור 200—500 זה"ז פ"ז. היהודים המבוהלים פנו אל מפקד העיר וביקשו את עזרתו והלה רצה להפריע לפינויים בדרך כפייה, אולם העיריה השתדלה והשיגה פקודה חדשה של המלך, האוסרת על המפקד להתערב בעניני העיר. גם בוויילנא פרץ הגיטו את הגבולות שהוצבו לו בשנת 1633 ותפס רחובות סמוכים, ואותו דבר אנו רואים גם בפוזנא, קאליש, פּרַמְסְלָא, אָפְטָא והרבה ערים אחרות.

בערים בעלות הזכות *de non tolerandis Judaeis* משתדלים היהודים להפר את האיסור ולהתישב בעיר. תחילה הם מתישבים, כרגיל, ב"יורדיקא" מאגנאטית או כנסיתית ומכאן הם מתפשטים ועוברים אל הבתים הנוצרים הסמוכים. פה ושם עולה הדבר בידם לחלוטין (דרוהוביטש, סאמבור). בפּטְרְקוב הם זוכים אפילו לכתב-קיום מאת המלך יאן סובייסקי (1679). המתיר להם לגור בפרברים וּלְקָא-וִיש וּפּוֹדוֹזאמטשָה וכן לסחור בעיר, "אף כי הדבר היה אסור עליהם עד עכשיו". גם בראדום התישבו יהודים, אך כאן לא ארכו להם הימים; כבר בשנת 1746 נישלו אותם העירונים מן העיר. על פני הרקע הזה נטושה מלחמת היהודים על הישיבה והמסחר במחצית השניה של המאה הי"ז ובמשך כל המאה הי"ח. והמלחמה דומה בערים שונות עד כדי כך, שדוגמה אחת — של לובלין — עשויה להראות כל תמונתה. כיבוש לובלין על-ידי המוסקוויטים, בשנת 1655, ושריפת השכונה היהודית כולה גרמו ליהודים שיעברו העירה. כאן שכרו "לפי שעה" חנויות ודירות ונטלו את המסחר לידיהם. הם נאחזו בארמונות של פריצים וכמרים ובבתיהם של יועצי-עיר עשירים ועד-מהרה תפסו כמעט את כל השוק.

תקופה א'. אולם הבריות דעתם אינה סובלת את היהודים והם מבקשים לקפח את מסחרם ואף לגרשם לחלוטין. בעל-כרחם עושים היהודים הסכם עם העיריה, המגביל את מסחרם, והמלך יאן סובייסקי מאשרו בשנת 1677. אולם העירונים העשירים הם שעשו את ההסכם עם היהודים. התגרים הזעירים מתנגדים לו ומשתדלים בענין זה אצל המלך. יאן סובייסקי נענה להם (1679) ואוסר באיסור גמור את המסחר היהודי בעיר והשכרת חנויות ליהודים. כרגיל, אין המלך מחמיץ את השעה להזכיר גם את איסור המיקח והממכר בימי ראשון-בשבת ובמועדים הקאתוליים, את האיסור להחזיק בבתי ישראל אנשי-שרות נוצרים וכו'. לשם הגנה טובה יותר על זכויותיהם, מתארגנים הסוחרים הנוצרים בחברה והמלך נותן את הסכמתו לכך (1685). הסעיפים כ"ג—כ"ז מכלל "האגרת" (התקנון) של חברת הסוחרים מוקדשים ליהודים. לפיהם אסור להשכיר ליהודים חנויות ודירות בעיר, אסור להם לעסוק ברוכלות, וכן לחטף ולקנות בירידים סחורות שסוחר נוצרי עומד לקנותם. היהודי העובר על כך — תוחרם סחורתו.

מעשה "האגרת" פותח משפט ממושך בין היהודים לבין העירונים, המתחלק לתקופות אחדות. בתקופה הראשונה מקבלת החברה אישור ל"אגרתה", אך גם היהודים מקבלים, מאותו המלך עצמו, אישור לקיומיהם הישנים ותוך כדי אישורן הוא מציין (1696), ש"האגרת" של חברת הסוחרים הוצאה ממנו במרמה, *ad malam informationem* (בשל אינפורמציה רעה). תקופה ב'. המלחמה הצפונית מפסיקה את הסכסוך לעשרים שנה. אולם בשנת 1720 כבר משיגה חברת הסוחרים עוד הפעם אישור לזכויותיה. אבגוסט השני גוזר: (א) אין לחדש את ההסכם עם היהודים לאחר שיפקע כוחו; (ב) היהודים חייבים תיכף ומיד לפנות את החנויות והדירות בעיר; (ג) אסור לנוצרים להשכיר להם דירות; (ד) מתמנית ועדה לביצוע ההוראות האלה. אולם נראה, שהועדה לא היתה שקודה ביותר על מלאכתה—שש-עשרה שנה עברו ובעיר לא נשתנה דבר. בשנת 1736 מינה אבגוסט השלישי, בפקודה חדשה, קומיסארים חדשים, שהיטיבו למלא את חובתם מקודמיהם: מיד באו ללובלין והתחילו לעשות את המוטל עליהם. היהודים גם הם לא ישבו בחיבוק-ידיים והשיגו כתב מאת המלך (1738). המצווה לעכב את ההוצאה-לפועל של הוראות הועדה. אכן, הסוחרים הנוצרים אינם נותנים דעתם על פקודתו החדשה של המלך ואף על אגרת-הברזל (*salvus conductus*) שנתן ליהודים; הם מגרשים אותם אחד-אחד מדירותיהם וחנויותיהם ותובעים לדין את העירונים, שעמדו והגנו על דיירותיהם היהודים.

הסכסוך הובא שוב למשפט המלך, נעדה חדשה באה והוציאה פקודה חדשה: על היהודים, שנשארו עדיין בעיר, לעזבה תוך שמונה ימים. היהודים והמועצה חזרו וערערו (1743) וכך משכו את הענין עוד כמה וכמה שנים.

תקופה ג'. שנותיו האחרונות של אבגוסט השלישי הן תקופת המחיתות הגדולה ביותר בין היהודים לבין הנוצרים ולדבר זה השפעה גם על ענינם של יהודי לובלין. ביום השבת 14 במארס 1759 מחאספים חברי המועצה, המושבעים וראשי החברות של בעלי-המלאכה, בביתו של ראש המועצה מאציי ספאנסקי, ומקבלים את ההחלטה דלקמן: "בראותנו את עוצם הנזק של העיר הזאת, בגלל ריבוי היהודים המצויים בה, המחזיקים—במגרשים, חצרים וקרפיפים, בתוך בתי-חומה, בתים שונים, צריפים, ומרתפים—חנויות קטנות, וכך עוסקים היהודים האלה—בעיר גופא ובפרברים, בנכסי אצילים, אנשי-כנסיה ואף עירוניים—במסחר, האסור עליהם על-פי החוק, מוזגים כל מיני מוזיגות ואפילו יין, מבשלים שֶכר, — אופים כל מיני מאפה, — מפריעים לחברות בעלי-המלאכה במלאכתן ובאומנותן, בקיצור נוטלים מן הנוצרים את כל אמצעי המחיה; — לשעבר עיר רבתי-עם, נשארו לנו בדוחק שליש אוכלוסים מרוששים, ובפרבר הקראקאי, עוסקים אותם היהודים, בבתי-חומה שליד הכנסיה ממש, במוזיגות ועורכים שם הלולי וחיגגי נפֶשֶׁפֶן ורוחין; — בהיות להם שחת על הנגות, צפוי מהם חורבן העיר מחמת שריפה; — הם מחזיקים בידם את עסקי הדבש, השֶכר והיין; — החברות של הצורפים, הגלבים, החייטים, הפרוונים, האופים, הודרים, השָׁזְרִים ועוד ירדו ממעמדן — מספר החייטים היהודים בלבד עולה לתשעים ומעלה; — הם מביאים ומוכרים סחורות שונות; כמה מהם כבר התנחלו, אף בזכות-ירושה, על קרקעות עירוניות, שלא כדיון; — אֵילִזְזַת הננו מחליטים—כדוגמת לבוב, קאמינֶץ ווארשא, שהרחיקו את היהודים — לסלק מנכסי האצילים, אנשי-הכנסיה והעירוניים, הן בתוך העיר והן בפרברים, לגרשם מבתי-המוזיגה מכל וכל, להדיח את העדה הבוגדנית בכוח צבאי ועירוני, — לבטל את ההסכם, — ומאחר שלְעִיר הזאת זכור יפה, שכמה פקידים, אצילים, עמדי והתנגדו—כאשר רצו לגרש את היהודים—לפקודת הוד מלכותו, קָנְסוּ לנכסיהם משרתים מוזיגים במוריגי ברזל וחרמשים, ולא נתנו לעקור את היהודים, על־כן אנו מבקשים עזרה מאת הסטארוסטא של לובלין, כבוד מעלתו האדון יעקוב זאמויסקי, שיואיל לפטור אותנו סוף-סוף, בפקודת המלך שבִּידו, מאותו המצור והמצוק היהודי, — להלכה היו כל אזרחי לובלין תמימי-דעים בענין זה, אך למעשה התנגדו שוב בעלי הבתים ולא רצו לתת לגרש את היהודים. אולם פקודה חדשה של בית-המשפט האֶסְטֶרִי הטילה על הסטארוסטא של לובלין (1761) ליתן עזרה צבאית, כדי להשליך את היהודים מן העיר, והפעם ניתנה העזרה. מרבית היהודים הוכרחו, תוך שעה אחת, לעזוב את דירותיהם וחנויותיהם, רק כמה מגדולי העשירים נשארו בארמונות של מאגנאטים, הֵתֵר חזרו עתה, לאחר מאה שנה, לִעִיר היהודית, לפוֹדְזֶמְקֶשֶׁה, או שֶכְרִי, בכסף מלא, בתי-דירה וחנויות בפרבר הקראקאי.

תקופה ד'. אולם גירוש היהודים מן העיר לא פתר את הבעיה היהודית. גם עכשיו, כמו לפני שנת 1655, פתחו היהודים חנויות ומחסנים בפרברים ולכאן עברו מן העיר כל המסחר והמלאכה. הסוחרים הנוצרים שוב אינם מרוצים, ועוד פחות מהם—אנשי-המועצה העשירים, אשר בתיהם, חנויותיהם ומרתפיהם שוממים ואין מכניסים פרוטה. הם מתחילים אפוא שוב להשכיר ליהודים חנויות ובתי-דירה והיהודים חוזרים בזהירות יתירה לעיר, שלאחר כמה שנים הם עתידים לשוב ולעזבה.

41. האצילים והיהודים

האצילים לא נשתתפו בשנאתם של העירוניים לישראל, אף-על-פי שגם הלך-רוחם כלפי היהודים נשתנה לרעה לעומת ימי פריחתה של הממלכה. חשבונות המלחמה והספרות האנטי-יהודית עשו את שלהם. אולם בדרך-כלל האצילים, עתים הם עומדים לימין היהודים ועתים הם אוסרים מלחמה עליהם. אף לא כל הארצות מתיחסות אל היהודים באותה המידה. בסיימיקים של פְּרִיֶסֶן ופולין-גדול, דרך-משל, מתאוננים תמיד האצילים על היהודים, ואילו בסיימיקים של רוסיא, פודוליא ווולין הם מגינים עליהם לפעמים קרובות. לאחר הפרעות והמהומות בלבוב מגלים אצילי רוסיא את דעתם, בסיימיק של ויזניא, ודורשים הענשת האשמים. פעם אחרת הם דורשים לפדות את בני-התערובות, הנוצרים והיהודים, של לבוב,

ומגינים על היהודים מפני לחץ המסים של המדינה ושל ועד הארצות. לעומת זאת אנו שומעים באותו סיימיק (1677) קול מחאתם של האצילים נגד עיסוקם של יהודים בחכירת מסים ומכסים. ביחוד מתריעים על היהודי בצלאל, חוכר המכס ברוסיה.

אף במושבים של הסיים מתקנים כל מיני תקנות בנוגע ליהודים, אך אין נזקקים לענינם אלא באקראי, ולעולם אין רואים את הבעיה בכללותה. הנה-כירכן מחליט הסיים, בשנת 1661, על ביטול הרשות שניתנה ליהודי גניין לחזור ולבנות את בית-הכנסת, שנחרב בידי גייסות שעברו. בשנת 1670 מזכיר הסיים, שהיהודים חייבים להסתגר בבתיהם שעה שכומר יוצא עם הסאקראמנט. בשנת 1690 מחדש הסיים את התקנה הישנה, האוסרת על יהודים חכירת מכסים ומסים, החזקת אנשי-שרת נוצרים וכדו'. כאשר חזרה פודוליא, לאחר שלום קארלוביץ (1699), לפולניה, פטר הסיים את כל אורחי הארץ הזאת ממסים, לעשר שנים. לא כן נהג ביהודים, עליהם הטיל מס הגולגולת, אף חידש את התקנה משנים קודמות, שאסור להם לגור בקאמיניץ, או גם לשהות בה יותר משלושה ימים.

לעומת זאת גילה הסיים לעתים גם השחתפות מסוימת בצערם של ישראל. בשנת 1678 קבע מוראטוריום ליהודי פּרַמְסְלָא (לאחר שריפה), אישר את זכותם של יהודי פּאָרְטְשָב לעסוק במסחר, הביע תודה ליהודי מוהילב אשר על נהר דניפר, על שסייעו סיוע ניכר לחזור ולכבוש את המבצר הזה. באותו סיים גוננו הפרעות ביהודים וניתן צו לענוש את התלמידים האשמים בכך, בהתאם לתקנה משנת 1676. החלטה זו להגנת היהודים נשנתה גם בשנת 1690, לאחר המהומות בקראקא ופוזנא; בהחלטה נאמר שיש להושיב בקראקא "מפקד עם אנשים", כדי לקיים את הסדר בעיר.

אכן, במלחמת העירונים ביהודים על זכות המסחר והישיבה עמד הסיים בדרך-כלל לימין העירונים, וביחוד תמך בעירונים של לבוב על שרותה הרב של העיר לטובת המדינה. ברוח זה נערכה, בשנת 1677, תקנה, הדורשת מן היהודים לסגל את מסחרם להסכם שבינם לבין העיר, לשלם "עולים עירוניים" ולעמוד לעזרה ליד התותחים, בהתאם למנהג הקדום. במאה הי"ח לא באו הסיימים לכלל גמר, אך גם בהם נגעו לעתים קרובות בשאלה היהודית, ביחוד בקשר להכנסות המדינה. הארגון היהודי, הן ועדי הגלילות והן ועד הארצות, היו לצנינים בעיני האצילים המתועדים בסיים; היו שחשבו וחזרו על שמועות דמיוניות, שהפריזו על שיעור תקציבו עד כדי מיליונים. כבר בימי סוביסקי ניסו בסיים לבטל את המוסד הזה ולהנהיג מס גולגולת כפשוטו, אולם היהודים ידעו אותה שעה להגן על האבטונומיה שלהם (1677). במאה הי"ח נעשה מעמד היהודים רופף יותר ורק השתדלויות מאחרי הקלעים היו עשויות להציל את ארגונם. בעיה זו החרפה בסיימים שנערכו בשנות 1738-1740, ובסיים משנת 1748 נסב גם על כך ויכוח מפורט. שליחה של פֶלֶז, טשאצקי, יעץ לבטל את הטלת המס בסכום כולל (220.000 זהו' פו') ולערון ספירות של היהודים מדי שנה בשנה. שליחה של קראקא, סְטֶנְפֶנְיֶצְקי, טען, כי "אילו היה מס הגולגולת היהודי מסודר היטב, היה מכניס אולי 10.000.000", שליחה של טְשֶרְקֶס, הנסיך לובומירסקי, יעץ ליטול מן היהודים שמונה זהו' לגולגולת, והציר קארבובסקי התנגד להטלת סכום כולל. "אילו היתה המדינה מצווה עליהם—טען—לשלם כל שנה 1.000.000, היו אוספים ביניהם 2.000.000, כשם שהם אוספים עתה 1.200.000, בעוד שאינם משלמים לאוצר אלא 220.000." גְרוֹדֶנְיֶצְקי, שליחה של קראקא, השיא עצה, "שהועד היהודי יבוטל", ואילו אחרים הציעו, שהיהודים יוכתבו לקרקע (glebae adscribere), שיוגבל מסחרם וכדומה.

בימי האבגוסטים לא באו הסיימים לכלל גמר, וממילא לא היה ערך מעשי לוויכוחיהם ולהחלטותיהם, אולם בסיים שבין-מלך-למלך, שהיה בשנת 1764, נתמלאו, לאחר ויכוח סוער, משאלותיהם של האצילים, החוזרות ונשנות מזה עשרות בשנים, והועדים היהודים בוטלו.

אכן, אותם האצילים עצמם, הנזקקים לבעיה היהודית, בתורת בעיה של המדינה, דרך-ארעי, רואים אותה ראות אחרת לחלוטין, כשהדברים אמורים בענייניהם הפרטיים. במשך המחצית השניה של המאה הי"ז וכל המאה הי"ח נמשכת ההתייחסות ברוסיה ובספרי המדינה האחרים, ואף על הספר המערבי (בפולין-גדול) קמות עיירות חדשות, ותושביהם יהודים הם בעיקרם. פטרוניהם של היהודים הם המאגנאטים אשר על הספר, הסוביסקים, הפוטוצ'קיים, הפראנציזקיים, והרבה אגרות-יסוד מעידות על להיטותם אחרי מתישבים יהודים. שררות אלה נותנים, לאחר המלחמות הגדולות, הרבה פריבילגיות חדשות ומושכים אל נכסיהם יהודים, בתמם להם קרקעות חנם, חמרי בנין, וחסות.

ישובים מיוחדים-במינם היו, בסוף המאה הי"ז, קוקיזוב וג'נין. בקוקיזוב (לא-רחוק מלבוב) הושיב סוב'סקי (1692) כמה משפחות של קראים מטרק ונתן להם אותן הזכויות עצמן, שהיו להם לפני כן בליטא. המתישבים היו סוחרים-סוסיים וחקלאים, וקראי מטרק, מרדכי בן שמואל לאבאנובסקי. היה להם לשופט (וויט). בעשרות-השנים הראשונות של המאה הי"ט עוד היה הישוב בקוקיזוב קיים ועומד. בג'נין, הסמוכה לג'נידינג (Gródek Jagiellonski), הושיב יהודים הוילנדא של קלמא, יאן ג'נינסקי. כשביצר, לאחר מפלת קאמיניץ (1672), את עירו, הועיד ליהודים את גן הטירה שלו והרשה להם לבנות שם "דרך-פאר", להקים בית-כנסת, לבחור להם רב. להקיף את הישוב כולו בחומה ולהתקין בה שערים, למען תהא "עיירה יהודית מיוחדת", בשם ג'נין.

המאגנאטים מפליגים לעתים בהגנתם על היהודים היושבים בנכסיהם עד כדי התנגדות אף למעשי הקלירוס, בימי הריאקציה הגדולה ביותר. משהטיל ההגמון של קאמיניץ, ש'ראקובסקי, על יהודי הוסיאטין קנס בשיעור 1,000 זהב וחתם את בית-הכנסת ובית-הקברות, מיחה בידו בעל העיר מיכל פוטוצקי וציווה לפתחם. במכתב אל ההגמון שלל את זכותו להתערב בעניני יהודים "זרים" והשיא לו עצה "להתחיל בשלל, להיות נגיד ומצווה בנכסיהם-הוא, לשלח ולגרש יהודים, להרוס בתי-כנסת, לגזור על בתי-העלמין". הענין הובא לפני הטריבוונאל בלובלין (1741), שהצדיק את ההגמון בדינו, אך פוטוצקי לא נבהל מפסק הטריבוונאל ולא נתן לעשות ע"ל ליהודי עירו.

טענתו של פוטוצקי כלפי ההגמון ש'ראקובסקי היתה בהחלט דבר במקומו, כי גם ההגמונים עצמם סבלו יהודים בנכסיהם, על-אף הגזירות המרובות של הסינודים. יתר-על-כן, הם החזיקו ביהודים אף באזורים שהיו אסורים עליהם, דרך-משל, בפריסן המלכותית, אשר בה לא היו יהודים כל-עיקר; מאה וארבע משפחות יהודיות (384 נפש) ישבו בהופנברוך הסמוכה לדאנציק, על אדמת המנזר שבפפלין, וכן ישבו שבעים ושמונה משפחות (402) נפש בשטולצ'נברג, על קרקעות הקאפיטולא של קויא.

בחסותם של המאגנאטים התפתחו מאוד, בכמה עיירות, המסחר והמלאכה. ביחוד הצטינו הפוטוצקים כפטרוניהם של היהודים בחבלי הספר. בחסותם גדלה קהילת ברוד, עד שעלתה במנין ובתרבות על אמה, קהילת לבוב, והעיר עצמה נעשתה לאמפוריום מסחרי, שלא היה כמוהו רב-תנועה במדינה הפולנית. "אחרי השריפה הראשונה שהיתה בעיר בראד בשנת התק"ג (1753) — אנו קוראים בזכרונותיו של דוב-בר מבוֹלְכוֹב — הויל השררה שלהם, אדון פאטצקי הויבמאן קארינא, מגנזיו להלוואות ליהודים ותושבי עירו בראד סך עשרה רבוא אלפים זהב פוליש במזומנים, היינו מיליאן (רוצה לומר 100,000) זהב פוליש. וכשקיבלו אנשי סוחר דק"ק בראד אלו הסכומים במזומנים, התפזרו מיד לכל ערי ארצות ומדינות חלק אראפא (אירופא), באיזה מקומות נמצאים מיני סחורות יפים ואנשי מסחר, על מבוא הים ורוכלת העמים, ועסקו באלו המשא ומתן כמה שנים בסכום רב הנ"ל, ושילמו מדי שנה העסקא שבעה ממאה זהב, והקרן בידם נשאר מה שנים בלי פגע. ומוזה נתגדלו ונתרבו ויתגברו אנשי בראד בכל משא ומתן שבעולם, ממש כל מקום מלא מהם וסחורותם, ועד היום שמם מפורסם, ולא ימוש ולא ימעט לעולם".

אולם אותם המאגנאטים עצמם, המיטיבים לפרוש את חסותם על היהודים, היו עלולים להיות חמורים מאוד כלפיהם ואפילו אכזרים, כשרוחם לא היתה טובה עליהם או בהיותם מבוססים. כמה סיפורים מהלכים עד היום בעם על הסטארוסטא של בוטשאטש קאלינובסקי ותעלוליו: שלמה מימון מספר באבטוביגראפיה שלו על מעשי ההוללות של הנסיך ראדזיוויל. שום יהודיה או יהודי לא היו בטוחים בפניו, שעה שהיה מסייר, ברוב עם ובהדרת נשק, בלויית ששת אלפים חייל, את נכסיו. אם הכביש לא היה מתוקן על דרכו, היה מצווה להלקות את החוכרים הסמוכים, כאילו שומה עליהם שמירת הדרכים בנכסיו. לעתים קרובות היה מטיל עצמו, שתוי ונטול-הכרה, לפונדק אשר על הדרך, שוכב בבגדיו ובמגפיו במטחו המזוהמה של החוכר ונרדם, בעוד חצרניו משליכים החוצה את תשמישי הבית היהודי ומפארים את החדר במרבדים שהביאו אִתָּם. לא-אחת היו לתעלולים אלה של השררות תכונות של סאדיזם אכזרי, ואז היה יהודי מצווה לטפס ולעלות על עץ והללו היו יורים בו כאשר יורים בצפור, או היו נועלים — כמות שעשה האדון אוכוצקי — יהודי-חוכר בדיר החזירים, כדי

להכריחו בכך למהר ולשלם את דמי החכירה. כל ספרי הזכרונות מן המאה הי"ח (קיסוביטש, אוכלצקי, ורדיצקי, קוין-קיאן) מלאים סיפורים ובדיחות על התנהגות כזאת עם יהודים, וביותר מצויים רוב פרטים על תעלוליהם של השררות הגדולים בחיבוריהם של נוסעים זרים ובזכרונותיהם של יהודים: דוב מבוליכוב, שלמה מימון, משה ואסרצ'ג והרבה אחרים, שחשו מבשרם את אימת הקאפריסות הללו.

42. מעמדן החמרי של קהילות ישראל

מלחמות, בריחות, שריפות, פדיונות, מאבקים עם העירונים, החרמות של סחורות, הוצאות למשפטים, משלחות לווארשא וללובלין, *dona charitativa* (שחדים), ונוסף על כל אלה מסים גבוהים, רגילים ובלתי-רגילים, עושים בעלי-בתים עשירים לקבצנים. עם התרוששותם של היחידים מידלדלות גם הקהילות ובו בזמן גדלים מסי הקהל לתמיכת בעלי-בתים שירדו מנכסיהם וכדומה. ראשי הקהל צריכים למצוא כיסוי לכל אותן ההוצאות, הם מעלים אפוא את המסים הישירים לשיעור שלא היה כמותו, קובעים טכסאות גבוהות מחתונות, תארים, פסקי-דין. אולם כבר במחצית השניה של המאה הי"ז אין די בכך, והקהל מטיל מס-תצרוכת, הקרוי קרופקא, על בשר (קרופקא גדולה), חלב, מיני-מאפה וצרכי אוכל-נפש אחרים. בקרופקא זו נהגו בדרך "פרוגרסיווית"; בשנת 1651 נוטל חוכר הקרופקא של בשר בקראקא עשרה גרו' מבהמה, בשנת 1774—שלושים ואחד זהו'. כיוצא בכך היה בקרופקא של מידבש, יישוב וכו'. בליסא עולה הקרופקא בשנת 1774—12 זהו' פו' משור, 2 זהו' מעגל, 10 גרו' מאון, 3 גרו' מתרגולת. במשך הזמן נהפכת הקרופקא ממס-תצרוכת למס-הכנסה; וכך אנו מוצאים במאה הי"ח, כמעט בכל הקהילות, שני סוגים של קרופקא, דהיינו הישנה מן התצרוכת, והחדשה—מן ההכנסה. בפוזנא מכניסה הקרופקא של הסוחרים בחצי המאה הי"ח 20.000 זהו' פו', של הקצבים 15.000 זהו' פו', הקרופקא ממשי 630 זהו' פו', ממלח 520 זהו' פו', מניך 120 זהו' פו', מאריגים 63 זהו' פו'. נוסף לכך נטלו כמה פעמים בשנה מס הקרוי "סכום", היינו מס הגולגולת ושאר המסים הישירים.

אכן, כל המסים האלה אינם מספיקים לכיסוי ההוצאות, וכבר בחצי המאה הי"ז נוטל הקהל הלוואות. והאשראי שלו גדול מאד, שכן נחשב מקום השקעה בטוח. בפולין לא היו באנקים עד סוף המאה הי"ח. משפחות האצילים והמוסדות הכנסתיים, כגון בתי-יראה ובתי-נוירים, לא היה להם היכן להשקיע את הונם. ההשקפה הקאנונית, המחייבת בכנסיה הקתולית, מנעה את הנוצרים מלהשקיע כספים בידי בני דתם ולפיכך מביאים האצילים את ממונם לקהל ובראש וראשונה עושה כן הקלירוס הקאטולי. הלוואות אלו נקראו "ינדקוויפים" * ולכל קהל היו מהן לרוב. בתחילה היה הדבר נוח מאוד לשני הצדדים, אך עם התרוששותן של הקהילות וריבוי המסים נוטלות הקהילות הלוואות חדשות ופורעות בדמיהן את ההלוואות הישנות, ובמשך הזמן דמיהן מספיקים בדוחק לפרעון הריבית ההכרחית ביותר. בתחילה אין ראשי הקהילה יכולים להתרגל לכך (ראשי הקהל בפוזנא מעדיפים, בשנת 1650, לישב בבית-האסורים. כדין פושטי-רגל, מלשקוע כך בחובות), אולם במשך הזמן הם מתרגלים ומוסיפים ליטול כפעם בפעם הלוואות חדשות על נכסים דלא ניידים (כגון בתי-כנסת, בתי-קברות), על הכנסות הקהל ואף על נכסים פרטיים. כבר בראשית המאה הי"ח הגיעו הדברים לידי כך, שהקהל כתב שטרות על סכומים מסוימים והכריח, בכוח החרם, בעלי-בתים עשירים לחתום עליהם. לא-אחת הוכרח הרב לעשות כן, מחשש פיטורים. על רקע זה נתגלעו חילוקי-דעות וסכסוכים. היהודים הנפגעים פונים לעזרה אל מאגנאטים ואף אל המלך, והרבה פקודות של המלכים מעידות על התענינותם הערנית בכך.

פעולות אלה של ראשי הקהל וכיוצא בהן לא תמיד הן יוצאות לתועלת הציבור. לעתים קרובות משתררים על הקהל אנשים שאין ידיהם נקיות כל-עיקר. ממוני הקהל ופקידיו דואגים לטובת עצמם והדבר גורם לסכסוכים בקהילות, ההופכים לעתים קרובות למהומות, ואף ל"מרירות". בראשית המאה הי"ח עומד בראש קהילת קראקא זכריה-מנדל רשיך, פרנס הועד של פולין-קטן ופרנס ועד הארצות. לשעבר סבל הוא עצמו מידי ראשי הקהל, אך משעלה לשלטון היה מצר לאחרים, ומכריח אותם לשלם מסים גבוהים ולחתום על שטרות של הקהל. אין פלא, שקמה נגדו אופוזיציה. בראשה עמד

* השוה לעיל עמ' 91, בהערת המערכת.

שמעון בן זרח שהאשים בישיבה פומבית של הקהל את מנדל וטען, שהוא מועל בחפקידו ופורע בשטרות של הקהל את חובותיו הפרטיים. על עלבון זה ציוה מנדל להחרים את שמעון ולהפרישו מקהל עדת ישראל בעיר. שמעון מילט את נפשו וברח לשכונה הנוצרית שבקראקא, אך בהשתדלותו של מנדל אישר הוויכוח את החרם וציווה להביא את שמעון לחדר-הקהל בקוזמיר. שמעון הושם בתפיסה ולא שוחרר אלא לאחר שחתם על שטר בסך 200 אימפריאלים והתחייב לא לצאת עוד נגד הקהל. משהותרו כבליו, הלך שמעון ל"מבצר" והכתוב מחאה נמרצת. המחלוקת בקהילה נמשכה כמה שנים, וכל אותו הזמן מנדל שורר וגוזר ללא ערעור. אולם לבסוף מעדה גם רגלו. עסקיו נתקלקלו, ואף האשראי של הקהילה פסק. אובר-עצות עזב מנדל את עיר-מולדתו ועבר לפינסק, מקום ש"קנה" לעצמו תחילה את משרת הרב.

יחסים דומים אנו מוצאים גם בערים אחרות. בליסא פרצו על רקע זה, בשנת 1763, מהומות רציניות. האשימו את הקהל, שהוא ממציא כל פעם מסים ונתינות חדשים בשביל אדון העיר (סולקובסקי). האוכלוסים סחבו את ראשי הקהל לבית-הכנסת ודרשו מהם להתחייב בשבועה שיתפסרו. לראש-הקהל השנוא ביותר ערכו לנזק וקבורה של צלמו על פני העיר. המעשה הובא למשפטו של אדון העיר, שגזר על דבר ההמון, שמואל בן משה, עבודה במריצות משך ארבעה שבועות, ועל שלושה אחרים — עמידה בקונא שלוש שבתות.

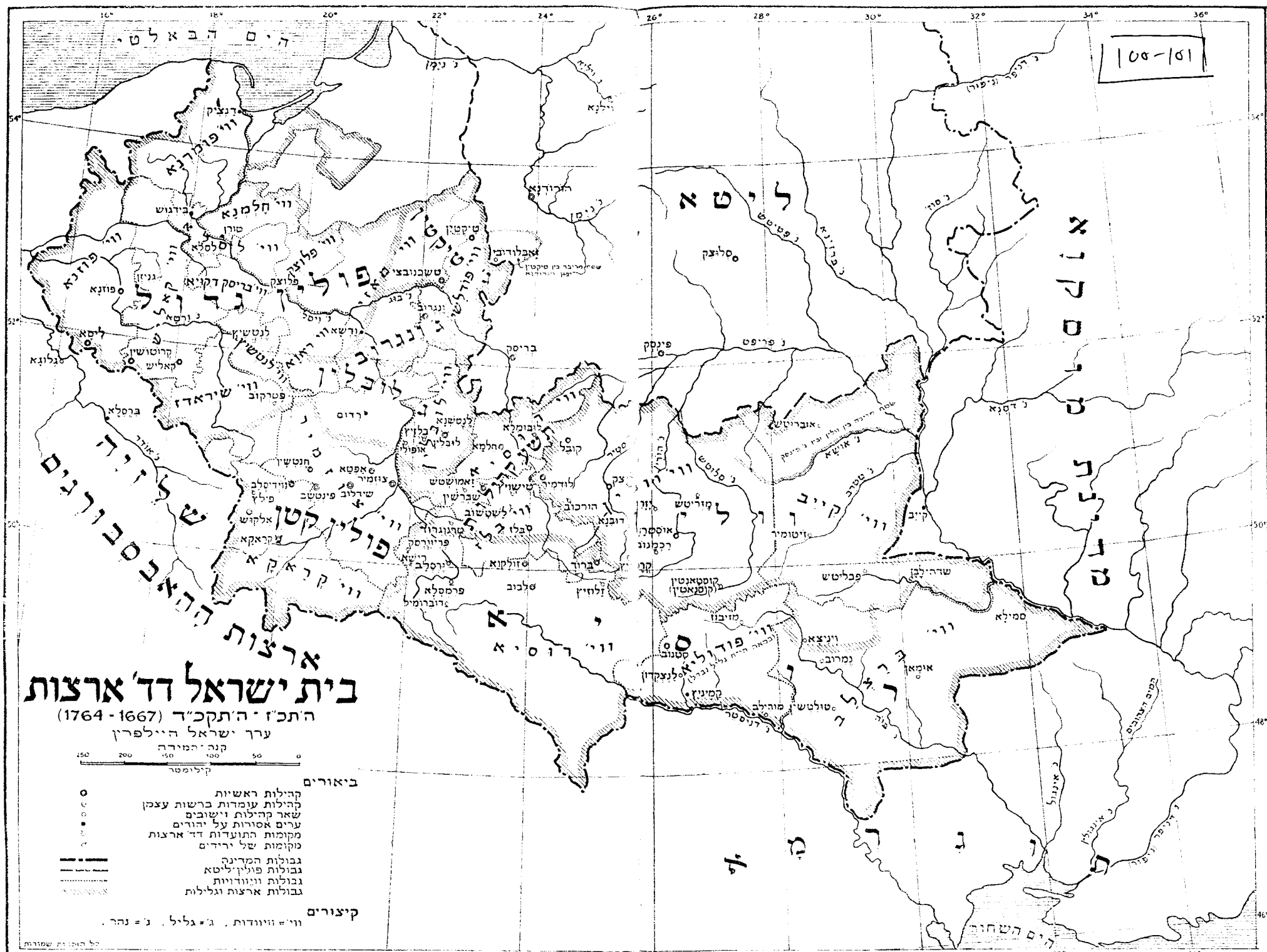
בתנאים כאלה לא יכלו הקהילות להיחלץ לעולם מן החובות. כל הנסיונות לתיקון המצב לא הצליחו, בגלל אינטרסים פרטיים של המנהיגים ואי-ישרותם, או בגלל כושר-התשלום הלקוי של יהודי המקום. לא הועילו המוראטוריא, שנחננו המלכים כל כמה זמן, כי ההוצאות גדלו משנה לשנה, והריבית אכלה את חלק-הארי של ההכנסות. בשנת 1750 עלו חובותיה של קהילת פוזנא למוסדות כנסיתיים 109,278 זה"ו, פו', ובסכום זה לא נכלל חובם לישועים, שעלה בשנת 1754 — 293,744 זה"ו, פו'. קהל קראקא היה חייב, בשנת 1719, למוסדות כנסיתיים 346,240 זה"ו, להדיוטות 242,287 זה"ו, בסך-הכל 588,527 זה"ו. ועדה מלכותית, שסיכמה את החובות האלה, החליטה לאזן את התקציב, בקבעה שמכאן ואילך חייב הקהל לשלם על חשבון החובות הכנסתיים, קרן וריבית, 3%, דהיינו 10,000 זה"ו, פו' לשנה, ועל חשבון החובות להדיוטות בקירוב 5%, דהיינו 10,150 זה"ו לשנה. אך גם הסדר זה לא הועיל הרבה, מאחר שהקהל שקע, בשנת 1726, בחובות נוספים ועד שבא הקץ לממלכה הפולנית לא פרע את חובותיו.

כיוצא בכך נראית לבוב. כבר בשנת 1727 חייב הקהל לעיריה יתרה ממס החירום 438,410 זה"ו, אף כי בתי-הכנסיות כבר מרוקנים כולם מכסף וזהב. בשנת 1765 עולים חובותיה של קהילת לבוב (המונה 891 משפחות) 381,999 זה"ו, חובותיה של ליסא עולים 535,493 זה"ו, של ורודנקי 200,000 זה"ו, לסלא 194,907 זה"ו. בשנת 1777 (חמש שנים לאחר הכיבוש האוסטרי) מוציא קהל לבוב קרוב ל-75% מכלל ההוצאות לתשלום ריבית וקהילת זולקנא הקטנה עורכת את תקציבה בשנת 1750: הכנסות 20,415 זה"ו, הוצאות 23,060 זה"ו, כלומר גרעון שנתי של 2,644 זה"ו.

שלטונות המדינה משיחים במעמדן הפינאנסי האיום של הקהילות. בסיימים ובסיימיקים נאמרו דברי השתתפות בצערו של האדם הפשוט, מחמת המסים הכבדים המוטלים עליו, אך לא נעשה צעד יסודי. עד החלוקה הראשונה, לתקנת המצב, אמנם, את אשר לא עשה הסיים, משתדלים לעשות פקידים שונים בתחומי פעולתם. הוויכוחות של קראקא או פוזנא חולקים ליהודים מוראטוריא, ממנים ועדות תיקון. אולם אף הן אינן יודעות לתקן את המעוות. מצליחים בכך יותר האדונים הפרטיים בעריהם; למן חצי המאה הי"ח משתדלים הסולקובסקים להתקין סדר בקהילת קובלין, וביחוד בליסא. אף הפוטוצקים עושים כן בעריהם אשר על הספר המזרחי. קומיסארים ממונים רושמים את חובותיהן של הקהילות, הכנסותיהן והוצאותיהן, ומשתדלים לאזן את תקציביהן.

43. ירידתם של ועדי הגלילות

הארגון הגלילי היהודי, המשמש דרגה אמצעית בין הקהילות לבין ועד הארצות, שרוי באותו זמן במשבר ונוטה ליפול. מקום שהקהילה המרכזית עודנה בתוך הועד (לבוב, לובלין) מתיצבות לערכה אתה קהילות יותר קטנות, החותרות לשבור את ההגמוניה שלה או לפרוש לגמרי מן הועד הגלילי. ואילו בקהילות המרכזיות היא יחידה אדמיניסטרטיבית

לעצמה (פוזנא, קראקא), לוחמות הקהילות הקטנות בין לבין עצמן על ההגמוניה בגליל ומוציאות את השלטון אחת מידי חברתה. קהילה כזאת, משתפסה את השלטון, הרי היא מעמידה לכל המשרות אנשים משלה, נוטלת את הקופה לידה ועושה בה לפי ראות עיניה. אולם קופת הועד ריקה בדרך-כלל, ההוצאות עולות על ההכנסות וגדלות שלא במידה והתקציב מחוסר. פרנס הועד והנאמנים נוטלים אפוא הלוואות, משלמים ריבית גבוהה ודמי-סרסרות, ומשתדלים לפרוע את החובות הישנים בדמי הלוואות חדשות. כך שוקע הועד בחובות. נושיו הם, כשל הקהילות, בתי-יראה, מוסדות חסד ואצילים; ביחוד מרבים ללוות מן הישועים. על רקע החובות האלה, הריבית, זמני-הפרעון והתשלומים פורצים סכסוכים ונשמעות האשמות הדדיות באי-ישרות. בהתועדויות מתחככים שליחים של קהילות שונות, רבנים והדיוטות, ממנים בתי-דין של בוררים, ועדות ליישוב סכסוכים וכדו'; וכשהצדדים מסרבים לקיים את פסקי הדיינים האלה מתחיל שלטון המדינה להתערב בעניני היהודים. שר-האוצר שולח להתועדויות הגליל את הקומיסארים שלו ואלה משתדלים להשלים בין הצדדים היריבים, ובראש וראשונה להסדיר את הפינאנסים, לרשום את החובות ולהקל את תשלום הריבית. בעשור האחרון למלכותו של אבגוסט השלישי (1753—1763) היו נסיונות להבריא את הועדים הגליליים ואת ועד הארצות, אך לא הועילו הרבה באותה תקיפה של התפרקות גמורה. הפינאנסים של כמה ועדים, כגון פולין-גדול או פולין-קטן, משובשים כל-כך, עד שאף ועדה אינה יכולה למצוא בהם ידיה ורגליה, והנה מתערבת שוב המדינה והפעם לא לתקנת הארגון היהודי אלא לביטולו. הסיים שבין-מלך-למלך (1764) סידר את הענין סידור חותך; במקו אחד ביטל את ועד הארצות ואת הועדים הגליליים ושינה לחלוטין את שיטת הפרעון של מס הגולגולת.

בועד של פולין-גדול מושלות בכיפה, במחצית השניה של המאה הי"ז, הקהילות קאליש, ליסא, קרוטושין. ההגמוניה היא בידי קאליש, ברשותה נמצאת קופת הועד, ומנהיגיה — קולם נשמע ברמה בהתועדויות הגליל. התועדויות אלה גערכות לעתים קרובות למדי, לעתים אף פעמיים בשנה, ומשתתפים בהן, נוסף לשליחי הקהילות הנזכרות, גם שליחי קהילות קטנות יותר, כגון כלופי, פוֹרְדוֹן, סוכאטש ובדומה. אותה שעה כבר שקוע הועד בחובות למעלה-ראש. בשנת 1685 הוא נוטל אצל הישועים של פוזנא הלוואה בשיעור 3,500 זהר, בשנת 1689 — 10,000 זהר ובשנת 1690 כבר מצרפים את הריבית לקרן. ביחוד מרובים חובות הועד הזה לישיועים של קאליש. סכומי החובות עולים לגובה מסִפֶּהר והריבית השנתית המשתלמת מהם היא 7—10 אחוז למאה. בדרך זו בא הועד, בשנת 1694, לידי פשיטת-רגל. נושים שונים, המבקשים להציל את כספם, מתנפלים על היהודים בדרכים, תופסים את סחורותיהם בירידים, אוסרים אותם במבצריהם ובטיחותיהם. היהודים הנואשים פונים אל המלך ויאן השלישי ממנה קומיסארים ומטיל עליהם לברר את גודל החובות ולחלק את סילוקם לכמה שנים. הועדה קבעה, שהועד חייב 400,000 זהר פו, ועליו לסלק את החוב בשלוש השנים הבאות. אולם החלטת הועדה לא הועילה הרבה, כי הקהילות שנתחייבו לשלם היו עניות, אף היו להן חובות משלהן, שלא פרעו אותן מזה שנים. נוסף לכך לא היו מרוצים מן החלוקה: הקהילות הקטנות התאוננו, שבאופן יחסי הטילו עליהן יותר מאשר על הגדולות, וערערו על כך לפני האביד של הגליל בפוזנא.

לענין זה נזקק בהתועדות יֶרְסְלָב 1699 ועד הארצות. הועד בחר ארבעה מבוררים, שקיבלו יפוי-כוח גם משר-האוצר לזבזבִּירְסקי, והללו הזמינו לטוֹרֶן את באי-כוחן של הקהילות בפולין-גדול, חילקו את הארץ לשבעה גלילות-משנה וחילקו ביניהם את החובות ואת הריבית של ההוצאות השוטפות. כגון מס הגולגולת וכדומה. נדמה היה, כי הפעם יקום סדר ומשטר בגליל, אך גם נסיון זה יצא לבטלה. הגלילות התחילו מריבים זה עם זה על חלקם בתשלומים, ואף בתוך הגלילות עצמן נתגלעו סכסוכים. בשנת 1713 אין הועד יכול שוב לעמוד בתשלומיו ופותח במשא ומתן עם הנושים. בו בזמן משתדל פרנס הועד (איצק-גליק מקאליש) להשיג במדינה גופא או בבֶּרֶסְלָא, מלוה גדול, כדי להפס, לפחות לזמן מסוים, את דעתם של הנושים הסרדנים.

מאמצים אלה גרמו, שתפרוץ, בהתועדות הגליל בריֶן, מחלוקת איומה (1714). בקוותו לקבל את המלוה הנזכר, נטל פרנס הגליל מאנשים שונים הרבה הלוואות יותר קטנות על אחריות קהילתו (קאליש). אולם את המלוה לא קיבל, והמלוים עטו על קהילת קאליש וחבעו ממנה לפרוע כל אותם הסכומים. נוסף לכך דרשו ראשי הגליל בירור החשבונות. קופת הקהילה היתה ריקה וקאליש קראה שמיטה לנושיה. אותה שעה יצאה קהילת ליסא ונטלה על עצמה חלק מחובותיה

של קאליש, עד שהוצרכה מכאן ואילך לשלם ריבית בלבד 12.160 זהו' לשנה. אולם בזכות זה עברה קופת הגליל לליסא והיא נעשתה המושלת בכיפה בועד של פולין-גדול. באכוחה של ליסא הוא מכאן ואילך פרנס הועד הגלילי, ולעתים קרובות אף פרנס ועד הארצות.

בדומה לוועד של פולין-גדול, נוטה ליפול גם הועד של פולין-קטן (קראקא-צוזמיר). לאחר מריבות ומשפטים רבים, פסק ועד הארצות, בשנת 1692, שקהילת קראקא היא יחידה אדמיניסטרטיבית לעצמה והוא חוזר ואישר החלטה זו כמה פעמים בהתועדויות הבאות. במקומה של קראקא עולות על הבמה בפולין-קטן שש עיירות (פינטש, אפסא, וידיסלאב, אלקוש, שידלוב וקנטשין). המתעצמות ביניהן על ההגמוניה. הישובים של קראקא נופלים עתה בחלקה של אלקוש וידיסלאב ונמנים עמם: סאנץ-חדש, גריבוב, דוקלא וקהילות יותר קטנות בקארפאטים; לשידלוב נשתייכה הקהילה העשירה בסרנא והעיירה רימאנוב. ויהיבבור של הגליל נשאר כמקודם האביד דק"ק קראקא והגליל, שהיה נבחר על-ידי מנהיגי הבירה יחד עם שליחי הגליל. בסוף המאה הי"ז עוד נעשית בחירתן על-פי הקהל של קראקא, אולם בראשית המאה הי"ח החלו מנהיגי הגליל תומכים במועמדים שלהם. כמו כן נודעת השפעה יתירה על בחירת האביד לוויודות של קראקא ושל צוזמיר*.

המחלוקת בין קראקא והגליל נמשכה זמן רב ואף בתוך הגליל עצמו לא היה הכל כשורה, ביחוד בעסקי כספים. ההגמוניה היא בידי פינטש; מבני העיר הזאת נבחר נאמן הועד וסופרו, כאן יושבת הלשכה ושומרים הפנקסים ושאר כתבים. בנסיבות אלה עלה, כמובן, לגדולה הרב של פינטש, ואף רבנים אחרים היו בעלי משרות באדמיניסטרציה הגלילית והשתמשו בכך לצרכיהם הפרטיים: זקפו חובות שלהם על חשבון הגליל וחזרו ולקחו הלואות חדשות, לעתים אף בריבית של 30%. היהודי הפשוט, הכורע תחת עול קהילתו, שלא היו כמותם לכובד, לא רצה ולא יכול לשאת גם בעולי הגליל, והגיש קובלנה אחר קובלנה לוויודא ולשר-האוצר. בשנת 1754 שלח הוויודא של צוזמיר שני קומיסארים להתועדות הגליל בסטופניץ והטיל עליהם לשמוע את טענות הצדדים, לבדוק את החשבונות, ולערוך תקנות להנהגתו של פרנס הועד. נקבע שמכאן ואילך רשאי רק הפרנס להיות המוציא והמביא. בעניני כספים וכתום ימי שרתו (שנתים) עליו ליתן דין וחשבון בפני חמשה ראשי-מדינות מחמש קהילות ראשיות. שכרו של פרנס הועד נקבע בשיעור 600 זהו' לשנה ושל ראשי הגליל — 100 זהו'. נאסר להקים בית-חולים לצרכי הגליל, ליתן מתנות לשום איש יהיה מי שיהיה, להקציב סיוע ליתומים ואלמנות, או קצבות לעת זקנה. הקומיסארים קבעו סדר מסוים גם בעניני החובות והמסים ואסרו לשלם ריבית למעלה מ-15%.

אולם ההוראות שניתנו בסטופניץ לא הועילו, אף לאחר מכן היו כמה התועדויות וועדות, אך לא עלתה בידן לקדם את פני הרעה, כי הנאמנים הוסיפו לנהל משק שאינו מהוגן. לאחר ביטולם של הועדים בשנת 1764, נתברר, כי ראשי הגליל לקחו בשנות 1754—1763 סך 897.607 זהו' פו', אך ידעו ליתן חשבון רק על 541.406. בנוגע ליתר טענו, שהוציאו "הוצאות הכרחיות". בלי קבלות. כמו כן נתברר, שהגליל נשאר חייב 338.089 זהו' ו-19 גדו' והחובות המרובים ביותר הם לישועים.

תהליך של התפרקות עובר על גליל רוסיא, שפלל תחילה את הוויודות רוסיא, פודוליא, בראצלאב וקייב ושמוכזו היה בלבוב. לאחר שלום קארלוביץ (1699) לא חזרה עוד פודוליא לוועד רוסיא, אלא נתארגנה כגליל לעצמו ובראשו הרב מסאטאנוב. אולם גם במערב מתפורר הגליל והולך; קרוב לשנת 1700 פורשת ממנו קהילת פרמסלא עם ישובים רבים, ומקימה גליל מיוחד (גליל פרמסלא). עד-מהרה פורצת מחלוקת גם בתוך הגליל החדש: העיירות הפרובינציאליות מתארגנות בגליל מיוחד והעיר פרמסלא נשארת יחידה פסקאלית עצמאית. מגליל פרמסלא פורשת נישא עם עיירות סמוכות לה ומקימה יחידה חדשה.

כך נחטע גליל רוסיא מסביב. אך גם בתוכו אין שלום. במחצית השניה של המאה הי"ח אין לבוב יכולה עוד לקיים בידה את ההגמוניה. הישובים שלה לשעבר, כגון זולקנא, ברוד, בוטשאטש, קמים עליה ובהתועדות הגליל בסנירז (1664) מטיחים שליחיהם דברים קשים כנגדה. על הרקע של חלוקת המסים (גולגולת ועוד) מתהווים סכסוכים חדשים ורק לאחר

* זמן מסוים היו שני רבנים גליליים. השוה לעיל עמ' 61.

דין-ודברים ממושך נעשה, בהתועדות בֶּרְזֶאן (1740). הסכם, החושף לעינינו תמונה עגומה למדי של היחסים בועד הזה. כמו בפולין-גדול, פולין-קטן ורוסיה היה המצב גם בגלילות אחרים. בכל מקום מעילות, גילויי ירידה ורקבון. בוזלין נתפרק הגליל לכמה גלילות, והקשרים ביניהם היו רופפים מאוד. לגליל פודוליא אבדו אבידות שלא היתה להן תמורה, בגלל תכניו של פראנק, והפירוד שנתחולל בימים ההם. הרב של סאטאנוב לא עצר כוח לבער את הכת ולעתים קרובות נזקק לעצתו ולעזרתו של הרב מברוד הסמוכה. ממילא נוצרה תלות מחודשת של פודוליא בגליל רוסיה ועל רקע זה נתהוו שוב סכסוכים, שהובאו לפני ועד הארצות.

אף בגליל בֶּלֶד-חֶלְמָא פָּרַץ וצוחה: תחילה פורשת ממנו "האורדינאציה זאמויסקי" ומקימה יחידה לעצמה. אחר-כך התחילו בֶּלֶד ו"ארץ חֶלְמָא", מריבות זו בזו ולא פסקו מכך, עד שנתבטלו כל הועדים, בפקודת הממשלה הפולנית (1764).

44. ועד הארצות במחצית השנייה של המאה הי"ז

רדולף הקהילות, שדירת הערים ובריהת האוכלוסים מחבלי הספר המזרחי פגעו, מיד אחרי ההתקפה הראשונה של כמֶלְניצקי, בכושר פעולתו של ועד ד' הארצות ומטמטו את יסודותיו. בשנת 1650 התכנס הועד בלובלין והחליט על התקציב, אף תיקן תקנות שונות בדבר עזרה לפליטי המלחמה, אלמנות ויתומים, והתרת עגונות. כמו כן קבע באותה התועדות תענית ציבור לכל ישראל במדינת פולין ביום העשרים בסיון. יום ההרג בנמירוב.

אולם נמירוב לא היתה אלא התחלה, פורענויות נוספות ניתכו על האוכלוסיה היהודית, אף נקשרו עליה דיבות, שהיא תומכת באויבי המדינה ומגלה להם סודות צבאיים. בסופה כזאת הצליחו אך בשנת 1655 לערוך בלֶנְטְשֶׁנִי הסמוכה ללובלין (לובלין עצמה היתה שרופה באש) התועדות של קצת עסקנים יהודים שלא נעקרו ממקומותיהם. לכאן באו גם באי-כוחם של יהודי ליטא, כדי לעשות חשבון ההוצאות המשותפות בצוק העתים.

אך ההתועדות בלנטשני לא יכלה לפעול הרבה. המלחמה עוד געשה בכל החזיתות והיהודים חזרו אך לאט-לאט ובלא אומץ למשכנותיהם. רבים מן החוזרים לא מצאו לפנייהם, לא בית ולא רכוש, לא היה להם היכן להניח ראשם וביניהם יש לשלם מס-הגולגולת בעד שנות המלחמה, כי אוצר המלוכה היה ריק, והחיילים לא רצו לחכות לשכרם. ועד הארצות פונה אל יאן-קאזימר, מתאר לפניו את מצבם המאדים של היהודים וההפסדים העלולים לבוא מכך לאוצר, והמלך פורש את חסותו עליהם, מניח להם לשוב למשכנותיהם ולקומם את הריסותיהם. בשנת 1660 כבר שורר במרבית הארץ שקט יחסי, ועדי הגלילות וועד ד' הארצות יכולים אפוא לשוב ולהתארגן.

בעת המלחמה, כשאין אפשר לכנס את ראשי-המדינות ואף את הפרנס והנאמנים, עולים מעלה-מעלה בתוך בית ישראל פקידים מיוחדים, שתדלנים, המשתדלים בעד בני עמם אצל שלטונות המדינה והכנסיה ואף אצל המלך עצמו, מקבלים הנחות במסים, אף מגישים לאישור את הקיומים הראשיים הקדומים. בימיו של יאן-קאזימר מופיע השתדלן הראשי מארק (מרדכי) גָּקֶל. תחילה שימש סוכן החצר של המלך ומ"משרת" פרטי נעשה נציג היהדות הפולנית. המלך העניק לו, לאחר שחזר מגלותו, את הזכות "לגור בקראקא ובאֶלְקוּשׁ, לבשל שם שכר ויי"ש ולעסוק במסחר, כגמול על מעשיו וכן לכיסוי הנזקים שהיו לו בעת המלחמה האחרונה". נוסף לכך פָּטְרוּ המלך מכל המסים, מלבד מס הגולגולת. מארק לא השתמש בכתב-הקיום של המלך וישב בווארשא. יחד עם בנו, אף-על-פי שתושבי העיר התנגדו לכך. בהיותו קרוב לחצר הרי הוא עומד ומגן לעתים קרובות על בני דתו, מכתוב ב"מַטְרִיקָה" המלכותית פריווילגיות של האפיפיורים שנוגעות לישראל, אף משתדל אצל המלך (1666). "לבלי ילחצו את היהודים במסים חדשים, מאחר שהם משלמים כבר מס הגולגולת".

לאחר מותו של מארק נעשה בנו משה שתדלן ראשי. הוא המביא לפני המלכים מיכל וישנֶיזֶבֶזְקִי ויאן השלישי את הקיומים הראשיים של היהודים לאישור.

אולם לא תמיד מתחברת משרת סוכן-החצר עם משרת שתדלן או נאמן דד' ארצות. לעתים קרובות ממנה את הפקידים האלה לא המלך כִּי־אם שר-האוצר, ובמאה הי"ח נהג כל שר-האוצר חדש להעלות את הבאנקאים היהודים שלו ולחלוק להם תארים של נאמנים או שתדלנים.

התפקיד העיקרי של ועד הארצות הוא גם עכשיו כמקודם חלוקת הסכום, שהטיל הסיים על היהודים בתור מס גולגולת, בין הועדים והקהילות. אולם הסכום הקצוב שנועד למדינה אינו מספיק לכל ההוצאות של ועד הארצות. ריבוי הפורענויות המתרגשות ובאות על קהילות ישראל (פשיטות, עלילות דם ולחם קדשם, סכנת גירוש ממאזי, פדיון בני-התערובות של לבוב) דורש הוצאות עצומות נוספות בלא דיחוי ובחשאי חשאין, מבלי להקים רעש. כששליחי רוסיה עמדו לדרוש בסיים, בשנת 1690, לפי הוראות שקיבלו מן הסיימיקים של הארץ הזאת, — להטיל על היהודים, נוסף למס הגולגולת, גם פדיומנה (מס המעשנות) ושלונ'נה, התחייב בפניהם השתדלן דד"א ליגור בן יצחק לשלם לוויזדות של רוסיה את הסכומים הנדרשים ובלבד שלא יעלו את השאלה במושב הסיים.

דברים אלה והרבה כיוצא בהם עלו בכסף רב ומאחר שלא היתה אפשרות לחכות עד לגביית המסים, נקטו באמצעי הרגיל בקהילות ובגלילות — נטלו הלואות. תחילה נלקחו הלואות לזמנים קצרים, "עד לחלוקה הבאה", אולם במשך הזמן היה מן הנמנע למחר ולפרוע את החובות, ועל-כן הכניסו לתקציב רק את הריבית ואילו הקרן נשארה כמות שהיא. יש שלא יכלו לשלם אף את הריבית ונטלו הלואות חדשות, כדי לפרוע את החובות הישנים או לשלם לפחות את הריבית המגיעת מזמן. ואף כאן, כמו בקהילות ובגלילות, עושים השתדלנים והנאמנים על דעת עצמם, משלמים לפעמים ריבית של 30%, כדי למחר ולהשיג את הכסף, ולעתים קרובות אין בידם ליתן. אחר-כך חשבון ההוצאותיהם. הנה-כיוון לווה ועד ד' הארצות בשנת 1688 מאת הישועים בלבוב 22.000 זהו' פו', ובשנה שלאחריה 14.000 זהו'. ראש החותמים על השטר היה פרנס הועד הירש בן שמשון, ראש-מדינה מגליל פלז-תלמא. בשנת 1687 לווה הפרנס נפתלי בן זליג מן הישועים בן-קסלאב 20.000 זהו' פו'. בשנת 1677 מקבל ועד ד' הארצות אצל הדומיניקאנים של טאנגוביץ 3.000 זהו' פו', ובשנת 1697 עוד 15.000 זהו' פו', בריבית של 8%. תוך צירוף הריבית מן החוב הישן לקרן של החוב החדש.

אולם לא רק בארץ גופא לווה ועד ד' הארצות, לעתים קרובות הריהו מחפש אף מוצא אשראי גם בחוץ-לארץ, בפרט בברסלא, אשר לשם באים שנה-שנה הרבה סוחרים יהודים מפולין. בשנת 1676 לווה הועד אצל הסוחר הברסלאי פריקסטוף בן-קסלר 12.120 רייכסטאלר ומתחייב לשלם את החוב במשך שתי-עשרה שנה. ההלואה אושרה בהתועדות הקרובה של ד' הארצות, אך מחמת הפורענויות שירדו על המדינה — שנות המלחמה התורכית — לא יכול הועד לשלם אף את הריבית. ברסלר נוקט אמצעים משפטיים, אולם המלך יאן השלישי משתדל אצלו לטובת היהודים וכן גם אצל המועצה של העיר ברסלא. מכיוון שברסלר אינו רוצה לוותר, קובע ועד הארצות ביריד של ברסלא תדר-מכס משלו וגובה תשלומים גבוהים מן הסוחרים היהודים הבאים מפולין עם סחורה או לשם קנייתה. סוחרים רבים, שאינם יכולים או אינם רוצים לשלם את הסכומים הנדרשים, — אין נותנים להם לצאת את העיר ומעקלים את סחורותיהם. ברם, תדר-המכס הקיסרי ממחה בידי הועד, מחשש שהיהודים יחדלו לבוא לברסלא, ואוצר-המדינה יפסיד מכך. אף מאגנאטים רבים מפולין מתערבים לטובת היהודים "שלהם" ומשגרים לברסלא "בקשות ואיומים". משראו הפרנס והשתדלנים להיכן מתגלגלים הדברים, שחררו את הסוחרים הכלואים, פתחו במשא ומתן חדש עם בן-קסלר ושותפיו ושילמו לו לפי-שעה ריבית ומפרעה לא-גדולה על חשבון הקרן. פרעון החוב היה אטי מאד ועד שנת 1691 לא שולמו על חשבון הקרן אלא 413 רייכסטאלר.

מרבית הזמן היה עובר, בישיבות ד' הארצות, בדיונים על הענינים הפינאנסיים, שמיצו את מרצם של פקידי הועד וראשי-המדינות. אך היו נידונים בהן גם ענינים אחרים בעלי חשיבות יתירה, כגון שאלות הארגון הפנימי, יישוב סכסוכים בין גלילות שונים ובתוך הגלילות והסדרת חובותיהם. במשך החצי השני של המאה הייז מריבות זו בזו הורודנא וטיקטין, בדבר ההגמוניה על הישובים שבפודלאשי והריב הוא ממילא גם על הגבול הטריטוריאלי שבין ועד הארצות לבין ועד מדינת ליטא. כמה וכמה פעמים דנו בכך בהתועדויות ד' הארצות וכשנחתך הדין לטובת טיקטין, התחילה קהילה זו דורשת לעצמה זכות הצבעה בוועד.

הרבה החלטות קיבל ועד הארצות בענין פרישתה של פרמסלא מלבוב, של פודוליא מרוסיה, בדבר המחלוקת שבין קהל קראקא וגליל קראקא-צוזמיר, בין הגליל חלמא-בלז והאורדינאציה זאמויסקי וכדומה. ליישוב הסכסוכים נתבררו ועדות, ששמעו עדים, בדקו פנקסי חשבונות ופנקסים אחרים, ולכל אלה נדרשו זמן, אנשים, כסף — דברים שחסרונם הורגש יותר ויותר.

בהתועדויות ד' הארצות נידונים גם ענינים שונים, הנוגעים לכלל ישראל. ועד הארצות עקב בתשומת-לב אחרי השתלשלות המאורעות בקשר להופעתו של "המשיח האמתי" בתורכיה ומשהגיעה לפולין הידיעה על המרתו, הטיל, בהתועדות יִרְסְלָאב 1670, חרם על שבתי צבי ותורתו. חרם זה נשנה בשנת 1722*, מחמת המהומות בפודוליא. הועד חזר לענין זה עוד כמה פעמים, בהגינו על הרב מאמסטרדאם ר' דוד לידא מפני המאשימים אותו בשבתאות, ובנקטו עמדה במחלוקת שבין ר' יהונתן אייבנשיץ ור' יעקב צמֶדן. במחצית השניה של המאה הייז טיפל הועד, כמו בשנים שלפני המלחמה, בשאלות החינוך. ראשי המדינות מדיינים הרבה פעמים על ירידתם של בתי-הספר, התפרעות הנוער, חוסר תכניות-לימודים, הדפסה לקויה של ספרים וכדו'. כשפנה המדפיס האמסטרדאמי אורי-פִּיבּוּשׁ וביקש מן הועד הסכמה להדפסת התנ"ך בתרגום לאידיש ומונופולין למכירתו במשך עשר שנים, ניתן לו מבוקשו בחפז-לב. אף מדפיס אמסטרדאמי אחר, עֵטִיאֵשׁ, קיבל זכות דומה.

בשנים האחרונות של המאה הייז היה פרנס הועד ד"ר עמנואל די יוני, רופא-החצר של המלך יאן השלישי.

45. ועד ארבע הארצות במאה השמונה-עשרה

בפולניה התחילה המאה השמונה-עשרה במלחמת הצפון. שקרעה את המדינה לשנים. צבאות שונים צועדים על פני הארץ וסוחטים את לשדה. מעשי שוד, גזירות חירום ועלילות-דם הם דברים של יום ביומו. המאורעות האלה מוצאים הד גדול בהתועדויות ד' הארצות, חובות הועד גדלים והולכים, חוסר האפשרות לסלק את הריבית מכביד על סידור התקציב, ומריבויותיהם של ראשי-המדינות מפריעות למהלך הדיונים. בראשית המאה השמונה-עשרה נערכות התועדויות של ד' הארצות בהפסקות גדולות והולכות (1700, 1703, 1705, 1711) ואף הן אינן באות, לעתים קרובות, לכלל גמר, משום שפקידי הועד מעונינים בכך; לא תמיד הם יכולים ליתן חשבון הוצאותיהם. בשנת 1711 כבר נתכנסו ראשי המדינות בִּירְסְלָאב, אך נאמן הועד, פישל, הודיע, "כי שר-האוצר, דעתו אינו נוחה מהתועדות בשעה זו". ההתועדות הקרובה נתקיימה אך בשנת 1713, ולאחר מכן — בשנת 1721. מצב הדברים בקרב היהודים לא נעלם מעינם המשגחת של האצילים. הרבה צירים וסנאטורים ידעו יפה, כי הסכום 220.000 זהו פו', המשתלם בתורת מס הגולגולת לאוצר המדינה (החל משנת 1717) אינו אלא חלק קטן מתקציבו של הועד וכפעם בפעם השמיצו בסיימים דרישות לבטל את הועד ולהגדיל את מס הגולגולת פי שנים ואף פי ארבעה. בשנת 1738 עמד הסיים להטיל על היהודים, נוסף למס הגולגולת, גם "נתינת הסוחרים" (donatywa kupiecka) בשיעור 450.000 זהו פו', אולם שתדלני הועד ונאמניו הסתייעו בפרוטקציות של צירים וסנאטורים שונים למנוע את קבלת ההצעה. אותו סיים לא קיבל בין כה וכה החלטות בנות-תוקף, אך בינתיים הוצאו לביטול ההצעה 50.000 זהו והיה צורך להכניסם לתקציב בהתועדות הבאה.

התועדות 1739 נתקיימה בִּירְסְלָאב ושר-האוצר הזמין את הפרנס והנאמנים ליתן חשבון מכל ההוצאות וההכנסות בשנים שעברו. הקומיסאר להתועדות הזאת היה האדון טשאפסקי, ופרנס ההתועדות — הֶרְשֶׁל מחלמא. נתבררה ועדה, שעבדה קרוב לארבעה חדשים (15 במארס—8 ביולי), מנתה את כל החובות ו"הוידרקיפים", הביאה בחשבון את כל ההוצאות של הועד, שנעשו בעתים שונות, וקבעה את ההוצאות לשלוש השנים הבאות בשיעור 322.000 זהו לשנה: 232.000 זהו לצרכי מס הגולגולת, והשאר לפרעון חובות, ריבית, הוצאות התועדות, שכרם של הפקידים, מזונות לראשי-המדינות המתועדים וכו'. קיוו שלאחר סילוק החובות האלה תפחתנה ההוצאות וכדי למנוע נטילת הלואות נוספות בקלות-דעת ערך הקומיסאר, בעצה עם ראשי-המדינות, תקנות לפעולת הועד ודיוניו.

ההתועדות משנת 1739 לא הבריאה את ועד הארצות; טרם נפרעו החובות הישנים וכבר היה צורך לעשות חובות חדשים. הקהילות והגלילות מידלדלים והולכים ואינם יכולים לשלם את הסכומים שהוטלו עליהם. הטאטארים והקוזאקים פושטים

* בזמן האחרון נתחזר, שהחרם נשנה זמן רב לפני כן, כנראה בשנת 1671, כשנה לאחר החרם הראשון. בראשית שנות העשרים של המאה הייז הוכרזו חרמות על השבתאים בכמה קהילות בפולין. המערכת

בחבלי הספר המזרחי, איי-הסובלנות הדתית והריאקציה מרעילים את חיי היהודים בדרכים אחרים ובו בזמן דורשים האצילים בסיים העלאה ניכרת של מס הגולגולת. הויכוח הגדול ביותר על נושא זה נערך בשנת 1748 (השוה לעיל עמ' 96). ובו הוצע אפילו להכתוב את היהודים לקרקע כמות שמוכתבים לה האכרים.

פרנס הועד אברהם מליסא והשתדלן עושים חדשים תמימים בווארשא, כדי לרצות את צירי הסיים, והוצאות הועד גדלות לאין שיעור. על אברהם מליסא לטרוח אפוא טרחות יתירות, כדי להשיג כספים, ומפריעים לו בכך מתנגדיו בתוך הועד עצמו, המתמרמרים על שלטונו האבסולוטי. אחד מראשי-המדינות הותיקים הוא אברהם בן חיים מלובלין, איש עשיר ורודף-כבוד; כבר בשנת 1739 הוא שלוח להתועדות יקסלאב, ובגליל לובלין הוא שולט שלטון בלי מצרים זה עשרות בשנים. אחד מבניו משמש רב בלובלין; אחר, רב בסניקו, הוא שתדלן הגליל רוסיא וחתנו של פרנס הועד באותו גליל, איסר מוזלסקא.

בהיות לו התמנויות כה חשובות בתוך ההירארכיה היהודית, שואף אברהם להתמנות לפרנס של ועד הארצות והוא מארגן אופוזיציה בכוונה לסלק את אברהם מליסא ולבוא במקומו. לקנוניה זו נצטרף ענין דתי — אותה שעה נתחדדה המחלוקת בין ר' יהונתן אייבנשיץ ור' יעקב עקמן, שחצתה את היהדות הפולנית לשני מחנות. אברהם מליסא היה ממדדיו של עמדה, אברהם מלובלין תמך באייבנשיץ וציווה על בנו להטיל חרם על עמדה ובני-סיעתו.

בנסיבות אלו קרב מועד ההתועדות של ד' הארצות בירסלאב, שבה הוצרכו פרנס הועד והנאמנים ליתן חשבון מכל הסכומים, שניגבו תוך ארבע-עשרה השנים האחרונות. שר-האוצר שדלניצקי קבע את מועד הפתיחה ליום ה' 20 ביולי 1753, ומינה לקומיסאר את הסטארזסטא של ראדום קאזימיר גראנובסקי.

אולם קרה דבר בלתי-צפוי. למועד הקבוע בא הקומיסאר, המועמד למשרת פרנס הועד אברהם מלובלין ועוד כמה ראשי-מדינות מאנשי האופוזיציה, אך לא הופיע אף אחד מן הפקידים ושאר ראשי-המדינות. כעבור שבוע בא אברהם מליסא והודיע, כי הנהלת ועד הארצות יושבת בזאמושטש ומכינה שם את החשבונות ועל-כן הוא מבקש לדחות את ההתועדות למועד מאוחר יותר. הקומיסאר הסכים לכך, לאחר אימים מרובים, וציווה לאברהם להודיע על המועד החדש בכתב-ימודעה שייקראו בכל בתי-הכנסיות במדינה כולה. אולם גם במועד החדש (ראשית ספטמבר) לא הופיעה הנהלת הועד ורק לאחר הרבה אימים וקנסות, נחאספו ראשי-המדינות והנאמנים והביאו אתם את הפנקסים והחשבונות. אך עתה יכלו לגשת לבחירתו של פרנס הועד. נבחר אברהם בן חיים מלובלין, והוא שקיבל, יחד עם הנאמן החדש, את החשבונות מידי ההנהלה הקודמת וקבע את התקציב לשנה הבאה. הקומיסאר מחק הרבה נתונים מן התקציב, לא אישר הרבה חובות שעשו פקידי הועד, וכך הפחית את הסכום הכולל של התקציב מ-322,000 זהו' (1739) לסך 280,000 זהו'. באותה התועדות נקבע באורח סופי מספר ראשי-המדינות והשמאים. הקהילות והגלילות קיבלו בממוצע שני צירים ליחידה ומכאן ואילך מנה ועד הארצות עשרים וחמשה ראשי-מדינות ועשרים ושנים שמאים. כמו כן נערכו הוראות לנאמנים, בעשרה סעיפים, בהן נקבע בדיוק סדר פעולתם. הפרנס החדש קיבל הוראות מפורטות, כיצד לכנס להבא את הועד, לבקר את הקופה ולהוציא הוצאות.

לאחר יישובם של הענינים הארגוניים נזקק הועד גם לעניני תרבות ודת. הרבנים שנחאספו בירסלאב הטילו חרם על עמדה והחזירו את עטרתו של אייבנשיץ ליושנה. חרם זה היה ההד האחרון לאותה מחלוקת, כי עד-מהרה נטרדו יהודי פולין ומנהיגיהם בענינים אחרים, חשובים יותר. איי-הסובלנות הגוברת בימיו של אבגוסט השלישי מולידה עלילות מרובות. ועד ד' הארצות מייפה את כוחו של אליקים בן אשר-זליג מיאמפולי לנסוע לרומא ולבקש עזרה מאת האפיפיור. אליקים הלך למנטובה, ואחר שקיבל שם המלצות לחשמנים שונים, הגיע אף לוואתיקאן וקיבל בולה נוטה-חסד ליהודים.

בינתיים חוזרים האצילים ונזקקים, בסיימים שלהם, לשאלה היהודית. בסיים הראשון שבא לכלל גמר, הסיים שביך-מלך-למלך משנת 1764, נשמעו דרישות לבטל את הועדים ולערוך מפקד של האוכלוסים היהודים לצרכי מסים. במושב הכיב של הסיים, ביום ה' 1 ביוני 1764, נקראה הצעה, המבטלת את הועדים והמטילה מס גולגולת בשיעור ארבעה זהו' למבוגר וזהוב לילד. הצעה זו לא נתקבלה ואחרי ויכוחים רבים הוסכם במושב הכיב (6 ביוני), ברוב של 16 קולות נגד 13 בסנאט וברוב של 66 נגד 36 בסיים, להטיל על היהודים שני זהו' לנפש. ספירת היהודים תיערך על-ידי אנשים

מבני מעמד האצילים וגביית המס מוטלת על הקהילות. בהתאם לכך הותקנה תקנה בזה הלשון: "ומכיון שמש הגולגולת היהודי הסיטוני, שנתייסד בקונסטיטוציה משנת 1717, מתבטל עתה ונקבע [מס] כללי לגולגולת, על-כן בל תקבענה התועדויות, חלוקות, וכל מיני ההטלות, הגביות והכפיות היהודיות, הנהוגות עד עכשיו בערים, בעיירות ובישובים היהודים, בשום אמתלא בדויה או פקודה של שר-האוצר או שר-הגליל, החל מהתאריך המפורש לעיל 2 ביאנואר 1765; אנו מבטלים [אותן] לתמיד ואוסרים, בקנס 6000 זקוקים ועיקול היהודים המסרבים (כלומר מאסרם עד התשלום) לאלתר, לטובת האוצר או המקופחים, על-פי החלטת הועדה הכלכלית".

כך נתמוטט ונפל האדיר במוסדות ישראל בגלות, שנתקיים כשלוש מאות שנה. והמוסד נפל במקרה, דרך-אגב, כשם שנוסד באקראי. לחיסול חובותיהם של הועדים מינה הסיים ועדה, שעבדה בווארשא שתי שנים ולאחר טרחות מרובות וחישובים רבים קבעה את שיעורם: חובות ועד הארצות 173.374 זהו, חובות ועדי הגלילות 2.315.523 זהו; בסך-הכל 2.488.897 זהו. סילוק החובות נחלק לשלוש שנים ונקצב סכום מסוים לנפש בכל גליל וגליל. בחובות הקהילות, הכבדים הרבה משל הועדים, לא נגעו לפי שעה. מאז לא נתכנס עוד ועד ד' הארצות, פנקסיו וביחוד חשבוניותיו ותקנותיו אבדו או היו לקנין פרטי; עד כה לא נמצאו. ועדי הגלילות מוסיפים להתכנס מזמן לזמן לשם בחירת רבני הגליל, ומתעצמים אגב על צרות הכלל, אולם התיעצויות אלה הן מקריות ולא השפיעו על חיי היהודים כמקודם. בתוקף הקונסטיטוציה משנת 1764 בוטל גם ועד מדינת ליטא והוקמה ועדה גם לחיסול החובות של ועד המדינה וועדי הגלילות בארץ זו.

46. גורל היהודים עד החלוקה הראשונה (1765–1772)

ביטול הועדים והעמדת פוקדים לשם ספירת האוכלוסים היהודים קירבו אותם לאורגאנים של המדינה והניעו אנשים מרחיקי-ראות להיזקק לשאלה היהודית. תוצאות המפקד, שבוצע באופן נמרץ למדי, היו פחותות מן המקווה. אין מן הנמנע שהיהודים העלימו פה ושם, מטעמים פיסקאליים, מספר מסוים של נפשות, בפולין נמנו 420.589 נפשות, בליטא — 157.300, בסך-הכל 577.889. מספר זה היה יכול להיות בעל משקל על מאזני גורלה של המדינה, אילו התחשבו בו כראוי. אולם השנים הראשונות למלכותו של סטאניסלאב-אבגוסט היו כאילו המשך לימי מלכות של אבגוסט השלישי. האצילים הוסיפו לתת דעתם אך על טובת-ההנאה שלהם, והערים שאפו כמקודם להפקיע עצמם משפיעת הסטארוסות, ולהגביל את זכויותיהם המסחריות של היהודים.

בינתיים מתחילה רוסיה לנהל תעמולה בפולין. רפנין מארגן את הקונפדראציה של ראדום, ובין דרישותיה — שיווי זכויותיהם של הדיסידנטים. האצילים הקאטוליים מתמרמרים ומארגנים את הקונפדראציה של באר, והתשובה לכך היא מרידת התיידאמאקים והטבח באומאן.

מאורעות אלו ניכרו גם בגורל היהודים. בכוונה להשפיל את הדיסידנטים בעיני דעת הקהל התחילו הקאטולים מפיצים על פני הארץ כתב-פלסתר בשם "פטיציה של היהודים השואפים לזכויות שוות". בכל "המבצרים" הכתיבו "מאניפסט של אצילי ישראל, בעליה של ירושלים לשעבר", הדורשים להכיר תחילה ביחוסם האצילי מימי קדם, עד שנותנים מעמד זה לדיסידנטים הכופרים. כתב-פלסתר זה עורר את רפנין ואת אנשי-סודו נגד היהודים, והצבאות הרוסיים התחילו בנגישות ורדיפות כלפיהם. אך גם הקונפדראטים של באר רדפו את היהודים על שהם "מעוניינים בשיווי הזכויות של הדיסידנטים". בפורוליא ובוולין הוציאו מן היהודים פדיונות עצומים, באיימם על המסרבים בעונשים חמורים מאוד. אכן כל הרדיפות האלה מחוררות לעומת מעשי-האכזריות שהתירו לעצמם ההידאמאקים.

היהודים הקדימו לחזור לאוקראינה, לאחר שלום אַנְדְרוֹשׁוֹב (1667), והתישבו שוב בעיירות ובכפרים בתור סוכנים של האדונים הגדולים, חוכרים, בעלי-מלאכה ותגרים. היתה זו אוכלוסיה עניה וחשוכה ותעמלנים שונים של השבתאות והחסידות מצאו כאן בנקל "מאמינים". אולם האוכלוסיה הכפרית החשוכה וביחוד הקוזאקים הקרויים כאן היידאמאקים, הוסיפו להגות איבה נוראה אל היהודים, ומוסקווא, שלא סבלה יהודים בתוכה, הסיתה אותם. אין פלא אפוא, שכל התנועות ההידאמאקיות פגעו בראש וראשונה ביהודים. וכך היו היהודים לבז בשנת 1740 בגליל בראצללב, בה בשנה התנפלו

ההיידאמאקים גם על מוהילב אשר על נהר דניפר ושדרו הרבה עיירות בסביבה. רק בהשתדלותו של יהודי עשיר מקריקש, שמואל בן יצחק, חש לעזרה הנסיך ראדזיוויל, בעל הכפרים האלה, ופיזר, בכמה תגרות, את מחנה ההיידאמאקים. בשנים שלאחר מכן פושטות כנופיות שונות במורדות הקארפאטים, ביניהן כנופית דובוש, ששדרה ערים וכפרים ברוסיה-של-לבוב והעלתה באש את טיסקמניץ ובולקוב (1759).

אולם כל זה לא היה אלא טפל לעיקר—מרד ממש של ההיידאמאקים. שפרץ בשנת 1768. בראש ההיידאמאקים עמדו ג'לזניאק והאטאמאן שנתמרד באומאן, איוואן גונטא. החל טבח באצילים ויהודים, אשר לא היה כמותו מימי כמילניצקי. כשקרבה הכנופיה לאומאן, שקלו אנשי העיר בדעתם, אם להתגונן או לבקש רחמים. נתקבלה תכניתו של הקומיסאר העירוני מלאדאנוביטש, שהיהודים יטעינו אריגי אטלס ודמשק על-גבי עגלות ויצאו אל מחנה האויב לפייס את האטאמאן. כן היה, אך המתנה היתה לשוא. למחרת—הדבר היה ביום ב' ה' בתמוז—פרצו ההיידאמאקים העירה, ולאחר שרצחו את היהודים שנזרמנו להם על דרכם, התנפלו על האצילים. נספה הקומיסאר מלאדאנוביטש ומשפחתו ואתו כמעט כל הפולנים שישבו באומאן. נוראה היתה התעללות ההיידאמאקים ביהודים. גונטא קרא את ראשי הקהל אל בית-המועצה ודרש מהם כופר-נפש. הביאו לו ברצון כל שהיה בידם; הוא קיבל את הכסף ואת המתנות ואת המנהיגים ציווה להשליך מן החלון החוצה. משנסתתרו שאר היהודים המבוהלים בבית-הכנסת ונעלו את הדלתות, נגשו ההיידאמאקים לכבוש את הבית בסערה. הם הסיעו אל הבית שלושה תותחים, העמידו אחד לפני השער, ושנים בצדדים, באחד שמו פצצות, באחרים—כדורים בגודל התפוח, ופתחו בהתקפה. קול הרעש והחריקה של הגגות המתמוטטים מילא את לבות היהודים הנאספים בבית-הכנסת אימה, אך לא היתה זו אלא התלחה. לאחר שהובקעו השערים, פרצו ההיידאמאקים לתוך הבית והרגו את כולם לפי חרב. ניצלו רק ארבע נשים יהודיות והן שיפרו את כל הדברים האלה, לאחר שנפלו בשבי המוסקווייטים. יהודים שלא הספיקו להתחבא בבית-הכנסת הסתתרו במרתפים ובמחבואים אחרים. לא תמיד ירדו ההיידאמאקים, מחשש התנגדות, למעמקי המרתפים, יש ששמו ליד הדלתות המובילות אליהם תבן ושחת והציתו אותם. לאחר שהיהודים נחנקו בעשן, הוציאו את החנוקים ופשטו את כל אשר עליהם. לזכר הפורענות נכתבו הרבה סליחות ונקבעה תענית-ציבור ביום ה' בתמוז, והיו מקיימים אותו באוקראינה כמעט עד ימינו.

שלא בקשר למאורעות האלה נמשכת המלחמה הכלכלית, הנטושה מדורות. העירונים מסתייעים מן הפילוג שבין האצילים, לשם קיפוח תחרותם של היהודים והסיים משנת 1768 (בראשות הקונפדראציה של ראדום) מגביל את המסחר היהודי. הוא קובע, כי מותר ליהודים לסחור רק במסגרת ההסכמים, שנעשו ביניהם לבין הערים, במקום שאין לעת-עתה הסכם על היהודים לעשותו, כדוגמת ערים אחרות; ואם הערים לא ירצו לעשות הסכמים, תמנה הממשלה קומיסאר מיוחד לכך. הקונסטיטוציה הזאת נותנת לעירונים של לבוב, קראקא, פוזנא, וילנא וכו' נשק נגד מתחריהם, וגורמת ליהודים הוצאות חדשות למשפטים ושחדים.

בינתיים מתקרבת בפסיעות גסות תמוטת המדינה. הקונפדראציה של באר, שניגפה בחבלי הספר המזרחיים, קמה לתחיה בספר המערבי, ובעקבותיה נעים הצבאות הרוסיים. היהודים סבלו מאלו ומאלו, רדיפות ופדיונות רבו לאין-שיעור. הקונפדראטים כבשו את "העיר היהודית קוזמיר" הסמוכה לקראקא ומכאן החלו הורסים אל העיר, שהיתה אותה שעה ביד המוסקווייטים. קוזמיר וסטרדאום הפכו שדה-מלחמה, והמסחר היהודי סבל מכך לאין שיעור. הקונפדראטים הטילו על הקהילה היהודית בקוזמיר כופר גדול ומשלא ניתן למועד, תפסו את ראשי הקהל וסחבום לקאלוואריה. שם החזיקו אותם במאסר עשרים שבועות.

מתהוה-רבוהו זה נבנים יחידים רודפי-כבוד, המשתררים על הקהל למטרותיהם הפרטיות. תוך-כדי תנועת הגייסות, נתינות של חירום ואספקות של כפייה אין אותם ראשי הקהל נותנים חשבון, אינם משלמים ריבית מחובות הציבור ומביאים את קהילות פולין לעברי פי פחת. וכשבאה בשנת 1772 הפורענות וצבאות שלושת הכובשים פלשו לפולניה, מצאו בקהילות כבכל המדינה, תוהו ולא סדרים. מבחינה חמרית היו קהילות פולין הרוסות עד היסוד.